

TRADIČNÉ ZVYKY A OBRADY A SÚČASNOŠŤ

Poprad 1997

Slovenská národopisná spoločnosť
pri Slovenskej akadémii vied v Bratislave
Podtatranské kultúrne centrum Poprad
Podtatranské múzeum Poprad

TRADIČNÉ ZVYKY A OBRADY A SÚČASNOSŤ

Zborník zo seminára
Podtatranského múzeu v Poprade

© Podtatranské múzeum Poprad, 1997
Sadzba a tlač: Podtatranské kultúrne centrum Poprad
ISBN 80-967842-2-6

ÚVOD

Tradičné ľudové zvyky a obyčaje v rôznych podobách sprevádzajú ľudstvo prakticky od prvopočiatku jeho dejín. Ako príklad môžeme uviesť už mladopaleolitické maľby na stenách jaskýň, ktoré zobrazujú určité zvyky z oblasti lovu. Úmerne s rastom spoločenského poznania a vedomia sa tieto zvyky a obyčaje menili a prispôbovali sa potrebám doby.

Ak porovnáme život na sklonku 19. storočia s výrazným rozvojom životnej úrovne v priebehu 20. storočia, vidíme markantný rozdiel. V oblasti techniky vstupujú na scénu automobily, lietadlá, počítače a rôzne ďalšie vymoženosti. Nie je preto vôbec divné, že sa táto zmena výrazne podieľala aj na zmene životnej úrovne a následne aj na zmene životného štýlu. Začína sa rozvoj novej duchovnej kultúry, než akej sme bývali svedkom. Určité spôsoby života zanikajú a rodia sa nové, prispôsobujúce sa dobe. Kultúrny život sa v mnohých prípadoch presťahoval z verejnosti do obývačiek k obrazovkám televízorov, rádiám a pod.

V tejto súvislosti vyvstáva otázka, či ešte potrebujeme tradičné zvyky a obyčaje? Odpoveď na túto otázku, ale aj na mnoho iných zameraných na zánik, zrod a rozvíjanie sa tradícií či životného štýlu, sa snažili nájsť účastníci celoslovenského seminára *Tradičné zvyky a obrady a súčasnosť*, ktorý sa uskutočnil 15. októbra 1997 v Podtatranskom múzeu v Poprade.

Predkladaný zborník obsahuje príspevky, ktoré odzneli počas tohto seminára a veríme, že tak ako je pre jeho autorov vyústením mnohoročnej mravenčej práce, tak pre čitateľov bude zdrojom poučenia a poznania nesmierneho dedičstva nášho národa, ktoré budovali generácie našich otcov po celé stáročia.

PhDr. Peter Roth
riaditeľ
Podtatranského múzea

NIEKOĽKO POZNÁMOK O SÚČASNÝCH ZVYKOCH, OBRADOCH A ZODPOVEDNOSTI

Alexandra Bitušiková

Obrad (lat. ritus, ang. ritual, nem. der Ritus, franc. les rites) je "označením výrazného individuálneho alebo kolektívneho spôsobu správania, ktorý je štandardizovaný, t.j. založený na vnútených alebo tradičných pravidlách. Vzniká ako reakcia jednajúcich osôb na situácie rozhodovania alebo strachu, pričom pre svoju identickú opakovateľnosť funguje ako stabilizátor správania. "Je nástrojom, pomocou ktorého dané spoločenstvo udržiava a upevňuje svoje normatívne usporiadanie a organizáciu." (HOLÝ - SOUKUP 1994: 126). Takto definuje rituály - obrady sociálna a kultúrna antropológia. Niektorí antropológovia rozdeľujú obrady na sakrálne, spojené s náboženstvom, a sekulárne, ktoré zahŕňajú formálne, stále, stereotypné spôsoby správania opakujúce a konajúce sa na sekulárnych, nereligióznych miestach (KOTTAK 1991: NAS 1997: 3).

Dôležitou súčasťou obradov sú symboly (symbolické miesta, symbolické predmety, jazyk a správanie). Predmety, ktoré symbolizujú nejakú udalosť, osobu, vzťah at. môžu sa stať pri obrade objektom uctievania až manipulácie (PEOPLES - BAILEY 1988: 320).

Obrady znamenajú vybočenie z času a z normálneho chodu života. Ich súčasťou je opak všednosti - sviatočnosť, hra, zábava, opätovné pripomenutie si nejakej výročnej, rodinnej, náboženskej alebo historickej udalosti, odlišné správanie, prezentácia autority, spoločenské stretnutie s príbuznými a priateľmi, obradové piesne, jedlá, odev ap. (NAS 1997:2).

Slovenská etnografia a etnológia chápe zvyky a obrady ako súčasť tradičnej duchovnej kultúry. E.Horváthová charakterizuje zvyky ako "všeobecne prijaté, tradíciou ustálené vzory správania socionormatívnej povahy. Sú to zdedené formy kultúrneho správania človeka ako individua a súčasne sa prejavujú vo všetkých jeho vzťahoch k rodine, k príbuzenstvu, k spoločnosti, k životnému prostrediu, k prírode, k práci, vo všetkých opakovaných druhoch aktivity v každodennom živote, pri sviatočných i slávnostných príležitostiach" (HORVÁTHOVÁ 1995:106). Obrad je potom taký "tradíciou štandardizovaný úkon, resp. komplex úkonov, ktorý objektívne alebo subjektívne, teda z hľadiska nositeľov príslušného kultúrneho javu, podmieňuje alebo spolupôsobí pri kvalitatívnej zmene v osobnom živote človeka, v pracovnom procese a v prírode (HORVÁTHOVÁ 1995:109). Obrad má vždy demonštratívnu podobu, prebieha podľa presného scenára, ktorý

určuje následnosť úkonov, osoby, čas a miesto konania, symboly, atribúty ai (HORVÁTHOVÁ 1995:110).

Porovnávanie slovenskej etnologickej a zahraničnej antropologickej literatúry naznačuje isté rozdiely v definovaní obradov, ktoré západná antropológia chápe v širších kultúrno - spoločenských a historických súvislostiach. To pred nás stavia otázky, čo má byť predmetom nášho odborného záujmu, čo si všímať a čo prenechať sociológom, historikom, lingvistom, sociálnym psychologom, prognostikom, politikom ai.

Súčasnú obdobie post-komunistickej transformácie na Slovensku prináša obrovské zmeny nielen v politickej a ekonomickej oblasti, ale aj v sociálnom a kultúrnom živote jednotlivca, rodiny a spoločnosti. Tradičná kultúra, ktorá už za socializmu prešla veľkými zmenami, prežíva v súčasnosti nové obdobie svojho vývinu. Na jednej strane je tu hrozba globalizácie, europeizácie a amerikanizácie, ktorá na nás denne útočí prostredníctvom reklám, billboardov, filmov, médií atď. Na druhej strane je tu nová ideológia "národného štátu" a s ňou spojené využívanie až manipulovanie s kultúrou, jej zložkami a symbolmi. Čo si má slovenský etnológ pracujúci v múzeu, osвете, školstve či vo výskume všímať? Ako si zachovať profesionálnu etiku a ostať imúnny voči akejkoľvek ideológii, do ktorej môže byť vďaka svojim skúsenostiam a vedomostiam o slovenskej kultúre - ani nevie ako - vtiahnutý?

Máme dve možnosti. Keď sa pozrieme na súčasné zvyky a obrady cez staré, ale stále dobre slúžiace okuliare, nájdeme ešte mnoho rodinných a výročných zvykov a obradov, ktoré si zachovali kontinuitu vývoja, prechádzajú väčšími či menšími zmenami funkcie a formy, inovujú sa a pretavujú do novej podoby - tak, ako to vždy vo vývine tradícií fungovalo. Ak však prijmeme širšie chápanie zvykov a obradov ako ho prináša sociálna a kultúrna antropológia, nemali by našej pozornosti unikať novovznikajúce, každoročne sa opakujúce sviatočné príležitosti, ktoré nesú v sebe niektoré znaky obradovosti (symboly, mýty, špeciálne úkony, praktiky a spôsoby správania a komunikovania. Také sú napr. početné študentské ceremónie, cechovice ai.). Väčšina z nich obsahuje prvky cechových iniciačných obradov, samozrejme v inej forme a funkcii.

Pádcom "železnej opony" otvorili sa možnosti širšej interkultúrnej komunikácie a s tým aj výmeny kultúrnych prvkov. V tomto zmysle je zaujímavé sledovať prenikanie nových sviatkov alebo nových sviatočných prvkov z iných etník a kultúr - Deň sv. Valentína, Deň matiek, Deň otcov, Halloween, nové prvky vianočného zvykoslovía a symboliky (adventné

vence, výzdoba stromčeka v domácnosti a pred domom, bozkávanie pod imelom, vianočný moriak ai.) Aj keď tieto sviatky nie sú všeobecne vžitú, vplývajú najmä na vedomie mladej generácie, ktorá má veľké lmedzery v poznaní tradičnej duchovnej kultúry.

Vznik samostatnej Slovenskej republiky dal podnet k formovaniu viacerých "nových" cirkevných, ale najmä nových civilných sviatkov, ktoré nadväzujú na významné udalosti, miesta a osobnosti národných dejín (výstupy, pochody a púte na štítú, Devín, Bradlo...). Sme svedkami ideologicky motivovaných a podporovaných osláv vzniku republiky, ústavy a zvrchovanosti Slovenskej republiky, spojených s vatrami zvrchovanosti, plavením na pltiach, zakladaním parkov Slovákov, otváraním rokov Slovákov a p., ktoré síce ešte nemajú pevné miesto v duchovnom živote celej society, ale svojou emotívnu symbolikou, rétorikou a mýtizáciou histórie silne pôsobia na vedomie ľudí. Práve tieto novodové sviatky, rituály, symboly a mýty zohrávajú dôležitú úlohu pri formovaní "národného štátu" a pri budovaní a posilňovaní etnickej identity Slovákov, čo však neraz ide ruka v ruke s etnocentrizmom, s podnecovaním etnickej a rasovej neznášanlivosti a rastúcu xenofóbiu. Možno sa len mlčky prizerať?

Etnograf, etnológ či antropológ by nemal ostať nevšímavý voči novým socio - kultúrnym fenoménom v našej spoločnosti.

Nie je ľahké objektívne a z nadhľadu hodnotiť načrtnuté problémy súčasnosti, ale myslím si, že je našou povinnosťou a zodpovednosťou nevyhýbať sa im, mlčky ich neobchádzať a neriadiť sa žiadnu ideológiu, ale len a len profesionálnu etikou etnológa.

Literatúra

HOLÝ, L. - SOUKUP, V.: Sociální a kulturní antropologie. Praha, SLON 1994.

HORVÁTHOVÁ, E.: Úvod do etnológie. Bratislava, UK 1995.

KOTTAK, C. P.: Cultural Anthropology. McGraw-Hill 1991 (USA)

NAS, P. J. M.: Reminiscences of the Leiden Relief - A Total Ritual Event. Referát prednesený na sympóziu "Urban Ritual and Symbolism", IUAES, Ljubljana, jún 1997.

PEOPLES, J. - BAILEY, G.: Humanity. West Publishing Company 1988 (USA)

ZBIERKOVÝ FOND DUCHOVNEJ KULTÚRY V SNM EM V MARTINE

Eva Pančuhová

V hesle *Duchovná kultúra* v Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska (Bratislava 1995, s.112-113) čítame, že ide o súhrn zložiek globálnej kultúry, ktoré najviac uspokojujú duchovné potreby človeka. V zaužívanej platnej systematike etnografie zahrňuje zvyky, obrady, vedomosti a predstavy o prírode a človeku, o nadprirodzených bytostiach a podobne ¹ Už aj v nadväznosti na túto definíciu som veľmi uvítala, že Podtatranské múzeum zorganizovalo seminár pre muzejníkov, venovaný takejto problematike. Vo svojom príspevku som sa Vám muzejníkom ako dlhoročná muzejníčka rozhodla predstaviť tradičné zvyky a obrady, ktoré sú súčasťou štúdia duchovnej kultúry takpovediac z druhej strany, zo strany genézy zbierkového fondu SNM, ktorý dokumentuje zvykoslovné prejavy v našej tradičnej kultúre. Nebudem sa teda venovať jednotlivým zvykom ako takým, ale Vám priblížim samotný zbierkový fond dokumentujúci zvykoslovie a jeho genézu. Keď som si pozerala program seminára, zistila som, že prevládajú referáty s témou výročného zvykoslovie. Aj ja som preto svoju pozornosť zamerala na genézu tejto časti zbierkového fondu v SNM v Martine. Skôr ako začnem, vysvetlím, ako som sa k spracovaniu genézy zbierkového fondu duchovnej kultúry v Slovenskom národnom múzeu dostala. V podstate ide o moju participáciu na plnení jednej z vedecko-výskumných úloh Slovenského národného múzea v Martine nazvanej *Dejiny Slovenského národného múzea*, ktorá si okrem iného kládla za úlohu spracovať analýzu a genézu takmer 140 000 zbierok fondu SNM. Vieme všetci veľmi dobre, že vytvorenie optimálnych predpokladov pri koncipovaní výskumnej, dokumentačnej a akvizičnej činnosti v každom múzeu si vyžaduje dobrú znalosť už existujúcich zbierok. Zbierkový fond Slovenského národného múzea sa budoval, rovnako ako vo všetkých múzeách s takýmto zameraním, podľa najrozličnejších interpretácií ľudovej kultúry. Aj budovanie zbierkového fondu duchovnej kultúry vychádzalo predovšetkým z hľadania archaickosti a pôvodu trojrozmerných dokumentov jednotlivých prejavov ľudovej kultúry. Ako sa to podarilo našim predchodcom a neskôr aj nám, môžeme posúdiť, ak si pozrieme posledné dva ročníky *Zborníka Slovenského národného múzea - Etnografia*.

Obrátime teraz našu pozornosť konkrétne na genézu najpočetnejšie zastúpených v zbierkach SNM - už avizovaných prejavov výročného zvykoslovie.

V zbierke výročného, či kalendárneho zvykoslovía má dominantné postavenie kolekcia masiek, betlehemov a kraslíc. Treba poznamenať, že ani sledovaná časť zbierkového fondu duchovnej kultúry nebola budovaná systematicky. Je nekompletná a nie sú v nej rovnomerne zastúpené predmety z celého územia Slovenska. Aj spôsob budovania tejto zbierky je v mnohom výrazom náhodilosti a podriadenosti subjektívnym kritériám tvorcov tohoto zbierkového fondu. V posledných rokoch sme sa usilovali výskumnou a akvizičnou činnosťou tento zbierkový fond doplniť a dokonpletizovať. Vážnou prekážkou v tomto úsilí sa nám stal nedostatok finančných prostriedkov.

Základy budovania zbierky kraslíc v SNM ako výrazných prejavov výročného zvykoslovía položila Ema Goldpergerová (1853-1917), zakladajúca členka spolku Živena, správkyňa jej zbierok ako aj zbierok MSS v priestoroch Národného domu a prvej budovy Slovenského národného múzea v Martine.

V roku 1897 venovala do zbierok Muzeálnej slovenskej spoločnosti 6 kraslíc z rodnej Ľuboreče (Lučenec). K tejto kolekcii tradičných symbolov jarného oživovania prírody a obetných obradových darov pribudlo už nasledujúci rok 14 kraslíc zo Spiša. Pripomínam ale, že v prvých desaťročiach sa z prírastkových kníh nedozvedáme o aký spôsob zdobenia veľkonočného vajčička šlo. Neuvádza sa tam, či ide o farbené vajčičko v rastlinných odvaroch, či neskôr v anilínových farbách, či boli zdobené batikovaním, leptaním, vyškrabovaním, oblepovaním dužinou sitiny, alebo priadzou, či išlo o kraslice zdobené odrôtovaním ap. K vybudovaniu zbierky kraslíc v SNM v Martine prispeli v ďalších rokoch aj mnohí významní slovenskí dejatelia. Spomeňme aspoň A.K.Medveckého (1875-1937) či M.Pietorovú a R. Brtáňa. O rozšírenie zbierky kraslíc v SNM sa významne pričínal aj zakladateľ a prvý predseda Slovenskej muzeálnej spoločnosti, organizátor vedeckého života na Slovensku a vlastivedný bádateľ A.Kmeť (1841-1908). Počas svojho pôsobenia v Prenčove (Žiar nad Hronom) zozbieral a v roku 1903 do múzea venoval 100 kraslíc. V roku 1904 ku krasliciam pribudol prvý veľkonočný prútený korbáč z Prenčova. Tak ako inde, aj v Prenčove magický význam šibania vrbovými prútmí súvisel s vierou v plodonosnú a životodárnu silu vegetácie a Prenčovčania vedeli, že taký predmet ako veľkonočný korbáč treba zachovať v múzeu pre ďalšie generácie.

V roku 1902 sa dostáva do zbierok SNM aj prvý kompletný betlehem. Ide o dar Jozefa Štefanicu z Krivej (Dolný Kubín). Tak ako boli kraslice tradičné symboly veľkonočných sviatkov, betlehemy symbolizovali Vianoce.

Zobrazujú biblický príbeh Kristovho narodenia. Nachádzame v ňom pôvodné postavy - dieťa ležiace v jaslíčkách medzi dvomi zvieratkami volom a somárom, Pannu Máriu, Sv. Jozefa, klaňajúcich sa pastierov a Troch kráľov s darmi.

Drevený polychrómovaný betlehem z Krivej položil základ budovania zbierky betlehemov už v roku 1902. Krátko potom rozšíril zbierku betlehemov významný činovník Muzeálnej slovenskej spoločnosti a súčasne aj jej tretí predseda František Richard Oswald (1845-1926) a A.Kmeť ako aj Jozefína Náprstková z Prahy.

Vo všeobecnosti najväčší nárast v nadobúdaní zbierok zaznamenávame v 30. rokoch. Nesporne to súviselo s výstavbou druhej reprezentatívnej budovy SNM a teda aj s perspektívnymi prípravami nových národopisných expozícií. S tou novou budovou múzea, ktorá bola postavená v najťažších časoch svetovej hospodárskej krízy z iniciatívy MSS a zásluhou organizačnej schopnosti a veľkého úsilia J.Geryka ako aj finančnej podpory celého národa. Pripravované stále expozície v novej budove SNM si vynútili už v predstihu väčšie a cielenejšie akvizície. Prípravou na rozšírenie zbierkového fondu duchovnej kultúry sa stala výzva pracovníkov múzea na zbieranie predmetov, dokumentujúcich duchovnú kultúru Slovákov, najmä však tých, ktoré súviseli s kalendárnym zvykoslovím.

"Slovenské národné múzeum v Turčianskom Sv. Martine má na programe medziiným sossbierať i všetky zvykoslovné predmety a to vždy príležitostne. V pôste a pri veľkonočných sviatkoch slovenský ľud má rozličné zvyky, v ktorých i niektoré predmety majú svoju úlohu"², čítame v ČMSS v roku 1928. Odozva na publikovanú výzvu nedala na seba dlho čakať.

V rokoch 1930-1931 bolo zaznamenané značné rozšírenie zbierky betlehemov, ktorých výrobcami boli predovšetkým baníci a pastieri. Umelecky najpôsobivejšie z nich sú betlehemy vyrobené v 2. polovici 19. storočia v Banskej Štiavnici a jej okolí. Charakterizuje ich snaha po vernom znázornení motívov z pastierskeho, banického a roľníckeho života. Autori týchto betlehemov pracovali predovšetkým s lipovým drevom. Veľkú kolekciu vzácných bansko-štiavnických betlehemov z 2. polovice 19. storočia získalo SNM od zberateľa A.J.Pénteka z Banskej Štiavnice. Išlo vo všeobecnosti o betlehemy izbové, neprenosnej podoby, ktoré bývali v pôvodnom prostredí na Vianoce postavené v kultovom izbovom kúte. Viaceré sa dostali k nám ako sme už uviedli, zásluhou zberateľa A.J.Pénteka. Autormi kompletných betlehemov, ktoré August Jozef Péntek predal do nášho múzea, boli baníci z B.Belej (A.Mozola a J.Vančo, J.Slanina) z Ilje a

Banskej Štiavnice. V rokoch 1930-1931 pribudlo 463 betlehemských figúrok. V súčasnej dobe nám robí problém skompletizovať jednotlivé celky. V dokumentácii jednotlivých častí betlehemov sa stretávame s mnohými nedostatkami (rovnaké prírastkové čísla, nepresné lokality, nejednotné datovanie častí toho istého betlehemu).

Významný slovenský etnograf, vysokoškolský pedagóg, univerzitný profesor PhDr. R.Bednárík, DrSc., pôsobiaci v rokoch 1930-31 ako kustód národopisných zbierok SNM v Martine začal v roku 1931 budovať zbierkovú kolekciu masiek. Prvou v tejto kolekcii bola zvieracia fašiangová maska turoňa z Čičmian zo začiatku storočia, ktorú pán profesor do múzea venoval ako dar. Ako dobre vieme a dnes tu to určite ešte počujeme - maska turoňa zohrávala vo fašiangových sprievodoch magicko - ceremoniálnu funkciu a jej názov bol odvodený od tura, zvierata symbolizujúceho silu a plodnosť. Druhou maskou v zbierkach múzea sa stala fašiangová maska z Turčianskeho Petra (Martin) "celkom ojedinelá umelecká práca dedinského kováča, znázorňujúca Perúna-Paroma." "Fašiangová maska, vytepaná zo železa je dokumentom ľudovej tradície pohanského kultu, ktorý si tohoto Boha hromu a blesku predstavuje v takomto výzore"³.

Ako sme už spomenuli, rozsiahla akvizičná činnosť v tomto období bola podmienená predovšetkým prípravou nových národopisných expozícií. Dotazníková akcia prof. R.Bednáríka z roku 1936 zameraná aj na doplnenie zbierok z oblasti zvykoslovnia - veľmi podporila akvizičnú činnosť múzea. Zásluhou tzv. "doplnkového zberu" národopisných exponátov, uskutočneného v roku 1938 A.Václavíkom a R.Bednáríkom v Čičmanoch, podarilo sa do múzea získať aj cennú kolekciu predmetov dokumentujúcich zvykoslovné prejavy. V tomto roku sa zbierkový fond rozrástol o 2622 predmetov. Zo zvykoslovnia to boli také predmety ako fašiangové masky z Lutíš (Žilina) a Omšenia (Trenčín), mikulášske čiapky a trojkráľové hviezdy.

V roku 1938 boli nainštalované expozície v novej reprezentatívnej budove SNM sprístupnené verejnosti. Výstavná sieň č.IX bola venovaná vedľajším formám zamestnania a piata kója konkrétne zvykosloviu. V *Sprievodcovi sbierkami múzea* (Martin 1938, s.22) čítame "Nad hospodárskou základňou troch dominantných zamestnaní ľudu stojí spoločenská nadstavba, vyjadrená v početných zvykoch, prevádzaných v jednotlivých ročných obdobiach a na výročné sviatky. Takými zvykovými prejavmi sú zvyky lucijné, fašiangové, potom vianočné a veľkonočné ako zvyky kresťanské a vynášanie Moreny a prinášanie letka a oslavy letného slnovratu - pálenie Jána. Náš ľud vykonávaním týchto zvykov uspokojoval svoju túžbu po dobrej úrode, požehnaní na majetku a šťastí v rodine"⁴.

Počas 2. svetovej vojny padlo na budovu SNM 19 granátov, z nich 9 priamo zasiahlo budovu a ostatné explodovali v botanickej záhrade a v priestore pred arkádami. Jeden granát padol do siene zvykoslovia.

Celkovo obdobie 2. svetovej vojny nepriaznivo zasiahlo aj do zberateľskej činnosti SNM. Prvé roky po skončení vojny boli v SNM zamerané predovšetkým na likvidáciu škôd spôsobených vojnovými udalosťami.

1. novembra 1945 začal pracovať v oddelení duchovnej kultúry opäť R.Bednárík. Vo Výročnej správe o činnosti SNM R.Bednárík píše: "Hlavnou mojou snahou bolo pripraviť inštaláciu zvykoslovného oddelenia. Zvykoslovné oddelenie je u nás čo do pomeru bohatstva predmetov o ľuďe najchudobnejšie. V tomto období zostavil som dotazník na vianočné stromčeky, zhotovené zo slamy, prepletané lúšteninami. Ďalej zostavil som dotazník, pomocou ktorého bude možno získať predmety zvykov výročitých. Napokon vyinštaloval som zvykoslovnú sálu. A tým už dnes sú všetky miestnosti v národopise vyinštalané a prístupné obecnstvu"⁵. V roku 1946 sa R.Bednárík na stránkach Časopisu MSS obracia na jeho čitateľov s výzvou o doplnenie zbierkového fondu, dokumentujúceho výročné zvykoslovie. Píše "Exponáty nášho múzea, týkajúce sa predmetov užívaných počas výročitých zvykov nie sú ani zďaleka tak zastúpené, aký je bohatý slovenský materiál". Spolu s výzvou publikuje aj stručný návod na akvizíciu. Aj následne v Časopise MSS č. 16 z roku 1950 vyzýva R. Bednárík verejnosť "k vyplneniu medzier v doterajších výskumoch v muzejníctve, konkrétne aj v oblasti zvykoslovia, ktorému sú v múzeu položené slušné základy"⁶.

1. januára 1949 bolo SNM poštátnené a stalo sa centrálnym vedecko-osvetovým ústavom na Slovensku. Pomaly sa rozbiehala akvizičná činnosť aj v oblasti zvykoslovia. Značne narastá zbierka kraslíc (Lešť, Martin, Hranovnica), cennými prírastkami sú i kompletne polychrómované betlehemy (Tisovec, Štefultov), ale aj masky slameníkov z okolia V. Krtíša.

V zmysle Zákona SNR č. 109 z 11.10.1961 bolo SNM v Martine zlúčené so SM v Bratislave a bolo vytvorené jedno SNM s riaditeľstvom v Bratislave a NO v Martine, ktorý sa stal centrálnym národopisným muzeologickým ústavom na Slovensku so zameraním sa predovšetkým na riešenie aktuálnych problémov vývoja materiálnej a duchovnej kultúry slovenského ľudu. Prvými prírastkami v nami sledovanom zbierkovom fonde po týchto organizačných zmenách bola kolekcia kraslíc z Batizoviec a Maríkovcej, masky slameníkov z Klenovca a krásny polychrómovaný betlehem z Jelšavy, betlehem z Hodruše-Hámrov z Vyhní i z Babína na Orave.

Výstavba MSD (1964) určila prioritnú úlohu SNM EM - výskum ľudového staviteľstva a bývania na Slovensku. Samozrejme, že tejto úlohe bola podriadená aj celá akvizičná činnosť v nasledujúcich rokoch, a tak prírastky v oblasti duchovnej kultúry a konkrétne zvykoslovia boli len sporadické. Nezmenilo sa to veľmi ani prijatím dlhodobého plánu systematickej dokompletizácie zbierkového fondu v rokoch 1964-1965. Zbierkový fond zvykoslovia sa rozširuje najmä o kostolné polychrómované betlehemy neprenosnej podoby z Liptova, fašiangové masky z Bystrickej doliny ako aj kraslice z Čertižného, vianočný stromček z Jakubian a z Fačkova ap. Vzácné sú akvizície zvykoslovných predmetov jarného obdobia z východného Slovenska. Väčšia kolekcia kraslíc sa dostáva do SNM z celoslovenskej výstavy *Krása života*, ktorá bola inštalovaná v Bratislave v roku 1969. V tomto období pribudli aj betlehemy. Boli to najmä betlehemy prenosnej podoby z Terchovej, Varína, Koša a z Revišťa. Pre pripravovanú novú expozíciu boli získané aj nové fašiangové masky z Liptova, Bystrickej doliny a z Horehronia.

V 80. rokoch 20. storočia sa akvizičná činnosť SNM orientovala na systematické dopĺňovanie a budovanie zbierkového fondu, ale ešte stále hlavne na zariadenie interiérových častí objektov MSD. Rástli však aj zbierky duchovnej kultúry a najmä zvykoslovia. Okrem kraslíc a veľkonočných korbáčov z Domaniže a zo Sl.Grobu, pribudli slamené vianočné ozdoby zo Serede, fašiangové masky z Liptova a betlehemy z Turca a Hôrky nad Váhom.

Od roku 1990 v súvislosti so znižovaním finančných prostriedkov určených na nákup muzeálnych predmetov, aj prírastky do fondu zvykoslovia sú len sporadické.

Na základe Zápisu z periodickej inventarizácie bolo do roku 1990 v zbierke kraslíc spolu 2342 kraslíc. Do konca roku 1995 - 2441 kraslíc, z ktorých 576 bolo navrhnutých na odpis. Všetky kraslice sú zaprírastkované, odborne spracované a majú dokumentačné karty. Všetky kraslice sú vyhovujúco uložené v drevených uzavretých krabiciach v depozite č.009. V tomto istom depozite je uložená aj zbierka betlehemov pozostávajúca z 1732 predmetov. Masky sú nainštalované v budovanom návštevníckom depozite na III. poschodí v hlavnej budove.

Spomínanú časť zbierkového fondu duchovnej kultúry SNM EM pozná kultúrna verejnosť doma i v zahraničí z viacerých podujatí. V roku 1977 bola vo výstavných priestoroch SNM usporiadaná prvá samostatná výstava kraslíc, v roku 1985 v Martine výstava fašiangových masiek, v roku 1986 výstava *Od Lucie do fašiangov*. V roku 1991 výstavy *Vianoce idú...* a

Fašiangové masky. V roku 1991 videli návštevníci Bibiany v Bratislave výstavu *Slovenské ľudové betlehemy*. Následne potom videli túto výstavu i návštevníci Múzea Bulharsko a slovanský svet v Sofii a v KIS v Budapešti. Betlehemy zo zbierok SNM boli prezentované na veľkej vianočnej výstave vo výstavných priestoroch SNM aj v roku 1995 prostredníctvom výstavy *V jasličkách na slame*. Výstavu s veľkonočnou tematikou nazvanú *Veľká noc - sviatky jari* videli záujemcovia v Martine, v D.Strede a v Leviciach. Výstavu fašiangového zvykoslovie nazvanú *Fašiangy, Turíce...* videli návštevníci múzeí v D.Kubíne, v Budapešti, na Myjave a v Martine. Kópie masiek zo zbierok SNM v Martine sú od roku 1996 aj súčasťou stálej expozície Medzinárodného múzea masiek a karnevalu v Binche (Belgicko) a prezentujú časť našej ľudovej kultúry v tejto inštitúcii medzinárodného charakteru.

Vo vypočítavaní zaujímavých a veľmi cenných muzeálnych predmetov ako aj podujatí, na ktorých boli prezentované, by sme mohli pokračovať ďalej. Nedovolí nám to 0vymedzený rozsah pre náš príspevok. Zbierkový fond kalendárneho zvykoslovie je pomerne rozsiahly, ale hlavne značne rôznorodý. Obsahuje takmer 5000 predmetov. O jeho vznik, budovanie ako aj odborné spracovanie sa pričínili najväčšou mierou predovšetkým Emma Goldpergerová, A.Kmeť, J.Petrikovich, O.Polonec, R.Bednárík a v posledných rokoch M.Turzová a L.Sýkorová. Ako sme naznačili, ide o veľmi často prezentovaný zbierkový fond doma, ale aj v zahraničí. Rovnako je tento zbierkový fond predmetom záujmu mnohých medzinárodných konferencií a preto som rada, že mi usporiadatelia popradského seminára dali príležitosť predstaviť ho aj našim slovenským kolegom.

Literatúra:

1. Duchovná kultúra, in. Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, Bratislava 1995, str.112 an.
2. Č MSS , roč. XX-XXII, Martin, 1928, s. 13-15
3. POLONEC, A.: Ľudová výtvarnosť na Slovensku a jej umelecký dosah, Č MSS, roč. XXXIII, 1942, s. 38-39
4. Sprievodca sbierkami múzea, Martin, 1938 ,s.22
5. Výročná správa o činnosti MSS, Č MSS, roč. XXXVI, č.1, 1946,s. 9-14.
6. Č MSS, roč. XXXVI, č. 2,1946,s. 56

VPLYV CIRKEVNÝCH SVIATKOV NA OBRADY

Klaudia Bugarová

Súčasnou cirkevných sviatkov a života veriacich katolíkov boli i obrady priamo súvisiace, či nadväzujúce na náboženské formy. V súčasnosti pozorujeme, že systém úkonov a praktík uplatňovaných pod zorným uhlom náboženských predstáv nemá zostupnú tendenciu, ale skôr naopak, prejavuje sa ich mimoriadna životnosť. Na potrebu prehodnotiť teórie o priamom vzťahu medzi náboženstvom a obradmi poukazujú mnohí súčasní autori nielen z radov etnografov ale aj teológov¹. Liturgia a zvyky patrili tesne k sebe. A tak ako bez liturgie by neexistoval žiaden cirkevný život, ani bez ľudových obyčajov by sa dostatočne neprejavila hodnota liturgie príslušného obdobia. V súčasnej dobe, keď sa aj u nás oslabujú kresťanské tradície, ktoré predtým určovali životný beh kresťanského spoločenstva v jednotlivých dňoch počas roka, je zvlášť naliehavé skúmať, ktoré formy mimoliturgiekej zbožnosti sú ešte nosné.

Etnografický výskum zameraný na túto tému som orientovala na poznanie a dokumentáciu obradov a zvykov spätých s náboženstvom. Hlavným zámerom bolo zachytiť súčasný stav, podobu a intenzitu uplatňovania ľudovej tradície pri cirkevných slávnostiach a sviatkoch.

Zo sledovanej problematiky som vybrala pre tento príspevok určitú výskumnú vzorku zameranú na sviatky jarného obdobia. Je zatiaľ iba pokusom o základnú charakteristiku niektorých prejavov a podnetom k hlbšiemu porovnávaciemu štúdiu. Terénny výskum som uskutočnila v rokoch 1996-97 vo vybraných obciach severovýchodného Slovenska, pričom som sledovala priebeh sviatkov v rímsko aj gréckokatolíckom vierovyznaní.

Jarné obdobie

Veľkonočný týždeň

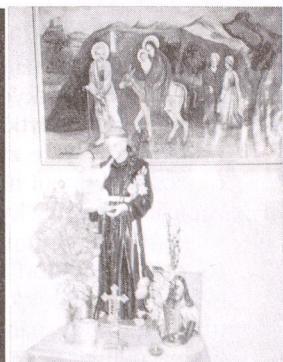
Obrady spojené s týmto časovým úsekom som zaznamenávala v obci Lúčka (okr.Sabinov) a v obci Plaveč a Litmanová (okr.Stará Ľubovňa). Obrady Veľkého týždňa sa začínajú v kostoloch na Kvetnú nedeľu. Cirkev pred hlavnými bohoslužbami svätých ratolestí - vrbové prúty, ktoré prinášajú do kostola veriaci a miništranti v sprievode. Tento akt je spomienkou na biblický slávny vjazd do Jeruzalema, kedy ľudia na počesť Ježiša hádzali mu k nohám palmové vetvy. V cirkvi bola palma symbolom víťazstva nad smrťou, vo zvykosloví sa vrbové prúty stali prejavom životnej sily a ochrany. Prúty, ktoré niesli v rukách miništranti, dosahujú značnú dĺžku. Pre chlapcov bolo čou niesť verejne v procesii prút a k prestížnym záležitostiam patrilo práve to, aby bol prút čo najdlhší (obr.č.1). Tento cirkevný obrad podnietil

1

2

3

4

5

6

7

rozvoj ľudovej viery, ktorý sa v množstve úkonov prejavil v používaní kvitnúceho vrbového prúta. Stal sa ako svätenina dôležitým apotropajným predmetom, používaným aj v súčasnosti v mnohých situáciách. I dnes je záväzné pre všetkých zhromaždených veriacich vziať si so sebou do kostola na posvätenie kyticu z vrbových prútov. Je zložená z viacerých kratších prútikov, obvykle zviazaných stužkou. Táto musí mať červenú farbu, pretože i kňaz pri svätení má rúcho červenej farby. Po návrate z kostola v minulosti zapichovali vetvičky za drevenú hradu na strope, (obr.č.2) alebo na dvere stajne. Dnes ich umiestňujú za obrazy v izbe, event. kladú k soškám svätých (obr.č.3). Niektorí ich odkladajú do váz. Ojedinele ich používajú ako ochranu proti búrke. Nikdy ich nevyhadzujú, ale spália. Obdobne spália i dlhé posvätené bahniatka. Tento popol používa kňaz na Popolcovú stredú, kedy udeľuje veriacim na čelo znak kríža. V deň Zeleného štvrtku sa v súčasnosti už takmer nevyskytujú pôvodné úkony magicko-očistného charakteru. Avšak cirkev počas svojej liturgie zachováva obrad umývania nôh, čo sa deje na znak toho, že Ježiš umýval pri poslednej večeri svojim apoštolom nohy. Tohto úkonu sa zúčastní dvanásť mužov rôzneho veku, ktorým kňaz symbolicky umýva nohy. Muži sedia na stoličkách umiestnených pred oltárom a v určitej chvíli si obnažia nohy. Kňaz každému naleje na nohu trochu vody a potom mu ju utrie uterákom (obr.č.4). Je to jeden z tých liturgických úkonov, ktorý sa inscenuje a udržuje práve kvôli tomu, že sa nájde medzi mužmi dostatok takých, ktorí považujú za česť byť aktérmi toho aktu. Veľký Piatok je ďalší smútočný deň Veľkého týždňa. Obrady v kostole sa začínajú tak, že kňaz sa uloží do pokornej - ležiacej polohy smerom k zemi na znak spojenia s Ježišom. Potom odhaľuje pred oltárom zahalený kríž s korpusom Krista. Veriaci si prichádzajú kríž uctíť. Prítom sa v spoločenstve veriacich dodržiava prax, že k poklone pristúpi celé zhromaždenie. Je možné konštatovať, že v dedinskom prostredí je to úkon spontánneho charakteru uskutočňovaný v klasickej stereotypnej forme. Na Bielu Sobotu povoláva cirkev svojich veriacich do kostola až po zotmení, kedy sa koná slávnostná veľkonočná vigília. Skupinky ľudí prichádzajú na kostolný dvor pred obradmi, aby sa zúčastnili spaľovania posvätených predmetov. Obvykle sa tu zakladal oheň, v ktorom sa spálili bahniatka, posvätené v predchádzajúcom roku, obdobne i olej z večného svetla a paškálné sviece. Niektorí ľudia si odnášajú domov uhľíky z popola, ktoré používajú ako ochranu pred požiarom. Na tejto časti liturgie sa okrem kostolníka a miništrantov podieľa už iba staršia generácia a menšie deti. Veľký dôraz v tento deň sa kladie na prípravu sviatočných jedál, ktoré sa majú konzumovať v nasledujúce dni. Nakoľko sa v cirkvi striktno dodržiava

8

9

10

11

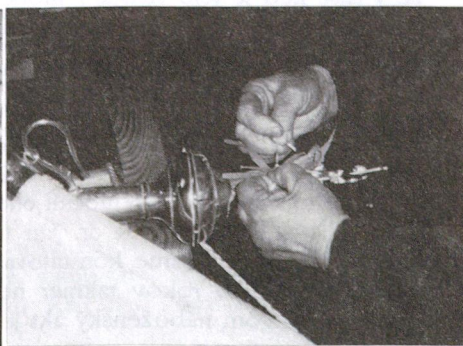
12

13

14

15

veľkonočné svätenie jedál, patrí tento úkon dnes prakticky k najustálenejším prejavom masového charakteru. V kolektíve je považované svätenie jedál za prejav povinne dodržiavaný. Zachováva si základné charakteristické znaky záväznosti jednania spojeného s náboženským úkonom. Svätोčné jedlá sa pripravujú v každej domácnosti už od skorých ranných hodín. Spravidla má každá gazdiná svoj zaužívaný postup. V skúmaných obciach som nezaznamenala veľké odchýlky v tradičnom sortimente. Pripravuje sa veľkonočný "syrek" (obr.č.5), pečie biely okrúhly koláč "paska", ktorý má iný tvar ako v minulosti, keďže sa už pečie v bábovkovej forme. Varí sa šunka, klobásky a vajíčka. Potraviny sa ukladajú do košíka v presnom poradí (obr.č.6), s dôrazom na to, aby všetky potraviny v košíku boli počas svätenia dostatočne viditeľné. Nakoniec sa košík prikryje bielym obrúskom, na ktorom je vyšíty motív baránka (obr.č.7).

V osade Potoky pri obci Lúčka sa svätili jedlá v sobotu popoludní. Ženy z osady sa zhromaždili pred krížom, kde bol prichystaný stolík s bielym obrusom. K sväteniu sa dostavili okrem kňaza i miništrant a kostolník. Kňaz najprv požehnal vodu, potom sa modlil. Tesne pred úkonom samotného svätenia sa ženy a dievčatá nahli nad košíky a odkryli ich. Kňaz potom postupne obchádzal zástup a kropil výdatne koše, diakon ich okuroval a kostolník dolieval vodu do sväteničky (obr.č.8).

Po ukončení tejto slávnostnej ceremónie sa niekoľko starších žien odobralo k neďalekému potoku, aby si v ňom umyli tvár, ruky a výdatnejšie sa ošpliechali. Predtým to ľudia robievali na poludnie, keď sa ozval symbolický zvuk rapkáča, "ucekali na jarek, že bi chorobu rucili do vodi, i lenivosc, i šicko zle." Verili v magickú, očistnú silu vody. Boli presvedčení, že zmývajú zo seba nielen choroby telesné, ale i tie, ktoré pochádzajú z hriechov a budú im odpustené v mene Ježiša Krista, ktorý v tomto čase leží v hrobe. Vysvetlenie tejto telesnej i duševnej očisty má základ v prirovaní, že v čase keď je telo Krista v hrobe, na človeka útočí zlo veľmi prudko a zákerne a preto je potrebné telesným umývaním a rámusom zahnať od človeka všetko zlé a škodlivé.

V tejto lustračnej veľkonočnej tradícii môžeme dešifrovať jednak pôvod dávnej viery v očisťujúcu moc vody, ktorú však ovplyvnila i liturgická prax, ktorá zaviedla veľkonočné svätenie vody a obradných jedál.

V obci Litmanová sa jedlá svätia v nedeľu po "veľkej službe". V tejto grécko-katolíckej obci uskutočnil etnografické výskumy v 70 - tych rokoch známy slovenský etnograf dr. Ján Olejník². Pri porovnaní s výsledkami jeho výskumov, môžeme konštatovať, že priebeh tejto okázalej slávnosti sa za posledných 30 rokov takmer nezmenil. Obrad si udružuje spontánny charakter, pričom náboženský akt je zložený z opakovaných symbolických

úkonov. Do popredia výrazne vystupuje výrazová zložka, kde obradné pokrmy zohrávajú určujúcu formu znakovosti. Celá pospolitosť, ktorá sa zúčastnila obradov v kostole sa za hlaholu zvonov odoberie na kostolný dvor, kde čaká na sprievod. Tento vychádza z hlavného vchodu kostola a tvoria ho kňaz, miništranti a muži - kurátori, ktorí nesú aj cirkevné zástavy (obr.č.9). Svätोčné jedlá (šunka, klobásy, okrúhly koláč, alebo koláč vo forme baránka, maľované vajčeka, "syrek" ozdobený zimozelom a korením, maslo, chren, soľ, slanina) sú uložené vo väčších košíkoch oválneho alebo okrúhleho tvaru prikryté tkanými alebo vyšívanými obrúskami. Na žiadnom nechýba nápis "*Christos voskres*". Medzi veľkými košmi sa často objavajú i malé košíčky, ktoré donášajú deti, obsahujú rôzne sladkosti, čokoládové vajčeka a ovocie. Kňaz vykonáva obrad s veľkou dôstojnosťou, výdatne okiada tymianom nielen košíky, ale aj prítomných (obr.č.10). Všetkých zhromaždených obchádza trikrát, skláňa sa nad košmi, kropí razantne, dôrazne s úmyslom neminúť ani jeden košík, ani jednu osobu. Po tretej obchádzke zastane pred hlavným vchodom, kde pri improvizovanom oltári dokončí službu "velikdňa", pohlahosloví veriacich, ktorí si zakryjú košíky a rýchlo sa rozchádzajú domov. Lebo ešte stále platí zvyk, že ten čo s košíkom prvý príbehne domov, najskôr zoberie z poľa úrodu.

Sviatok svätého Marka

Na deň tohto sviatku (25.4) sa konali kresťanské prosebné procesie do polí. Priebeh sviatku som sledovala v obci Kojšov (okr. Gelnica), ktorej obyvatelia sú prevažne grécko-katolíckeho vierovyznania.

V tejto lokalite sa sviatok svätenia ozimín spojený s prosebnou procesiou vzťahuje na deň sv. Juraja (24.4.). Miestny duchový uskutočnil obrad v nasledujúcu nedeľu po sviatku. Prosebná procesia do polí sa neuskutočnila z dôvodu nepriaznivého počasia, oneskorovala sa vegetácia i cesty na polia boli veľmi mokré a zablatené. Celý úkon sa odbavoval na kostolnom dvore. Kostolník s pomocníkmi natrhali na poli zasiaté oziminy - zelené výhonky. Pred slávnosťou položili oziminy na prestretý stolík, ktorý ženy umiestnili na priestranstvo pred kostolom (obr.č.11). Pred kostol vyšli aj veriaci, ktorí sa rozmiestnili do polkruhu a sledovali, ako vychádzajú z hlavného vchodu kostola muži s cirkevnými zástavami, dievčatá s obrazom, miništrant, kostolník a dvaja kňazi (obr.č.12). Kňazi obchádzali stolík, pričom sa 4 krát zastavili, čím symbolicky naznačovali svetové strany. Pri každom zastavení sa prečítal text zo sv. evanjelia, za ktorým veriaci spievali žalm, "veľké veci urobil s nami Pán, máme z toho radosť". Kňazi kropili svätenou vodou a okiadať tymianom oziminy, miništrant a kostolník im podľa potreby podávali kadidlo, či kropeničku. Keď čítal kňaz prosbu za úrodu,

veriaci sa niekoľkokrát prežehnávali (obr.č.13). Na záver liturgickej časti sa veriaci pomodlili Otčenáš a zaspievali pieseň Kristus slávne zmŕtvychstal. Potom nasledovali spontánne prejavy ľudovej zbožnosti. Všetci si rozoberali posvätené oziminy a vkladali ich do modlitebných knižiek (obr.č.14). Používali ich na liečebné účely, varili ich s ďalšími sväteninami (bahniatka, "žele"), ktoré pridávali do pokrmov pre dobytok "že bi še krava očiscila". Dávali ich aj do prvej brázdy, keď išli orať, alebo sadiť zemiaky, "žebi Pan Buh zahrnil urodu". Niektoré ženy uplietli z ozimín malé venčeky a ozdobili nimi vrcholy tých zástav, ktoré muži niesli v sprievode. Zvesili ich až keď uschli, a aj týmto pripisovali mimoriadnu liečivú silu (obr.č.15).

Slávnosť svätenia ozimín patrí k tým, ktoré si zachovávajú svoj tradičný priebeh. Stereotypne opakované formy náboženských úkonov podmieňujú nielen zachovávanie tradičných znakov sviatku, ale aj formy mimoliturgickej povahy. Kňaz v Kojšove vyzval veriacich na účasť, a tí ju považovali za svoju kresťanskú povinnosť, čím demonštrovali nielen svoju identifikáciu k pospolitosti veriacich, ale aj uznanie autority kňaza. Tento cirkevný sviatok, ktorý si môže zachovať svoj charakter iba vďaka kolektívnej účasti ľudí spôsobuje i to, že pri ňom dochádza k primárnym kontaktom medzi ľuďmi, ktorí potom aj v rôznej podobe a intenzite praktizujú svoju zbožnosť. Pri grécko-katolíckom obrade sa zachováva i vizuálna podoba komunikačného aktu nosením symbolických znakov - krížov, zástav, obrazov svätých a dodržiavaním používania zelenej farby - na rúchach kňazov i v oblečení veriacich žien (obr. č.15).

V tomto príspevku nebolo možné obsiahnuť celý ročný cyklus, preto rozsiahlosť témy nabáda k ďalšiemu výskumu a štúdiu.

Literatúra:

1. ELIADE, M.: Posvätné a profánní. Praha 1994
FROLEC, V.: Lidová obyčejová tradice a obřadní kultura, NA,19,1982
LENNARTZ, J.: Cirkevný rok v jeho sviatkoch a zvykoch, SSV Trnava, 1936
RICHTER, K.: Liturgie a život. Praha 1996
SINKA, T.: Liturgické symboly. Nitra 1994
ZILYNSKIJ, O.: Výroční zvyky Ukrajinců východního Slovenska. NA,13,1976
2. Porovnaj: OLEJNÍK, J.: Zimný snovrat, jaré novoročie a letný snovrat v Jakubanoch, Jarabine, Litmanovej, Osturni a Veľkom Lipníku v súčasnosti, in : Naukovij zbirnik Muzeju ukrajinskoj kultury v Svydnyku 6. Bratislava, SPN 1972, s.227-43

PREMENY TRADÍCIÍ VO FAŠIANGOVÝCH ZVYKOCH

Zdena Krišková

V komplexoch rodinného a výročného zvykoslovía vo všeobecnosti sledujeme vývoj, pretváranie, či zmenu funkcií jednotlivých zvykoslovných prejavov. Tradičná ľudová kultúra prebieha po stáročia vývojom a jej jednotlivé zložky sa menia a prispôbujú vzhľadom na spoločensko-historický vývoj, mení sa priebeh, funkcia, či používané atribúty, niektoré prvky úplne zanikajú a na ich mieste vznikajú iné, reagujúce na nové podmienky.

Fašiangové obdobie je jedným z najvýraznejších, so zreteľom na výročné zvykoslovie a to nielen u nás.

Cieľom nášho príspevku nie je popisovať genézu, chceme sa zamerať na tento komplex z hľadiska súčasného vývoja. No pre komparáciu je potrebné aspoň v stručnosti si pripomenúť základné východiská:

- Fašiangy, sústredené hlavne do obdobia od Troch kráľov po Popolcovú stredu nesú so sebou z predkresťanského obdobia prvky jarného novoročia, zimného slnovratu.
- Charakteristické pre tento čas je počas zábav a veselí používanie masiek, jednak bežné v minulosti pri spomienkových slávnostiach, no vzhľadom na neviazanosť fašiangových zábav predpokladáme, že dôrazným momentom je práve zakrývanie identity. Gro fašiangov je sústredené do posledných troch dní pred Popolcom, teda posledným Fašiangom, kedy sa konajú maskované obchôdzkové sprievody, spojené so zábavami.
- Vzhľadom na dominantnosť roľníctva nesú v sebe tieto zvyky najmä magicko-prosperitatívne prvky, čo je zreteľnejšie práve na dedinách.
- Ďalším momentom, sústredeným práve na obdobie fašiangov, sú obrady, spojené so zmenou stavu - v návaznosti na iniciačné obrady. Ide o prijímanie chlapcov do mládeneckého stavu, no najmä v mestách sú výrazné obrady prijímania učňov za tovarišov.

Vo všeobecnosti je obdobie fašiangov obdobím uzatvárania manželstiev. V našom príspevku by sme sa chceli venovať priebehu fašiangových zvykov v súčasnosti a to na dvoch príkladoch - na príklade obce Batizovce, a na príklade mesta Poprad.

Batizovce

sú spišskou obcou, vzdialenou asi 12 km do Popradu. V 90. rokoch sme sa zúčastnili ich fašiangov. (Videokazeta uložená vo videoteke Podtatranského múzea Poprad).

V porovnaní s obdobím ešte v prvých desaťročiach 20. st. došlo k zásadným zmenám ani nie tak v priebehu ako vo funkciách jednotlivých prvkov. Organizátorom fašiangových sprievodov tu bývala dospelá mládež, v súčasnosti túto úlohu prevzala miestna folklórna skupina.

Kúdeľné izby, v ktorých sa kedysi stretávali dievčence prakticky počas celého zimného obdobia na priadkach, často spojené s prítomnosťou mládencov a spoločnými zábavnými hrami, dnes už stratili svoje opodstatnenie a zo života dediny sa vytratil. Pri organizovaní záveru fašiangov dnes sa však mládež k nim vracia, hoci už v zinscenovanej podobe.

V piatok večer, v týždni pred popolcovou stredou sa stretnú dievčence, ale i staršie ženy z obce v spoločenskej miestnosti kultúrneho domu. Oblečené sú v ľudovom odevu, ktorý sa v obci dnes už bežne nenosí. Prinášajú so sebou kúdele, prípadne inú ručnú prácu, dnes už však len v polohe rekvizity. Stoly sú prikryté igelitovými obrusmi a na nich plastové poháre. Podávajú v nich čaj s rumom a "pankuški", v čom zachovávanie tradície pretrváva hľadám vo všetkých oblastiach Slovenska. Neskôr prichádzajú mládenci s harmonikou a spoločná zábava sa nesie v duchu tradičných hier mládeže ako "lopatovanie" a "visim". Lascivny charakter hier je zachovaný podnes, oproti porovnávanému obdobiu hľadám i s väčšou zhovievavosťou staršej generácie. Táto zábava mladých, spojená so spomienkovým rozprávaním žien, so spevom a tancom mládeže, končí v neskorých nočných hodinách.

Na druhý deň, teda v sobotu, vrcholia fašiangy maskovaným sprievodom. V termíne znova nastal posun oproti minulosti, kedy sa sprievod realizoval v utorok, posledný deň pred Popolcom. Zmena v tomto termíne z utorka na sobotu je spojená so zmenou pracovného týždňa a v súvislosti so založením JRD v r. 1950.

V sobotu hneď ráno sa stretávajú hlavní aktéri fašiangového sprievodu - "slameňak" a "bruchač" a pomocníci, ktorí tieto masky pripravujú. Masky fašiangového sprievodu sú všeobecne označované ako "straški", pričom spomínané dve sú tu ústrednými postavami. So zvieracími maskami sme sa v nami sledovanom, ani v porovnávanom období prvých desaťročí 20. st. nestretli.

"Slameňaka" odejú do povriesel, husto obkrútených okolo tela až po krk, na hlave má voľný snop. Povriesla spevňujú priečnym prešíťím hrubou niťou. Príprava tejto masky trvá 5-6 hodín. Ak vezmeme do úvahy i ďalšie minimálne tri hodiny obchôdzky po dedine, je len pochopiteľné ako ťažko sa zháňa dobrovoľník na túto úlohu oproti minulosti, kedy to pre vyvoleného mládenca bolo ctou. To isté platí aj pre "bruchača", ktorému znižuje pohyblivosť pevné vypchatie gatí aj košeľe. ("Slameňak" navyše vzhľadom na svoju masku nemôže pri obchôdzke ani jesť ani piť).

"Slameňak" a "bruchač" v Batizovciach

Foto: Mária Baranová

Okolo obeda sa schádzajú i ostatné masky ako cigán, žid, lekár, muži prezlečení za ženy, kováči a pod. Približne okolo 14.00 začnú obchôdzkový sprievod najskôr na fare, postupne obídu celú dedinu a ukončenie dňa je zábavou z vyzbieraných naturálií v miestnom kultúrnom dome.

V minulosti v každom dome "slameňak" vykrútil gazdinú, ktorá vytiahla z jeho povriesel steblo slamy, zabezpečujúce prosperitu úrody na budúci rok. V súčasnosti mnohí aktéri tento dôvod už ani nepoznajú. Dokonca aj neodmysliteľné vinšovanie so želaním dobrej úrody pri obchôdzke stratilo svoj význam. Jediné, čo zostalo z predchádzajúcich čias, je pri vstupe do domu zaspievanie všeobecne známej fašiangovej piesne *Fašiangy, Turíce, Veľká noc príde...*

Napriek tomu, že v súčasnosti už zanikla magicko-prosperitatívna funkcia, sprievod je zo strany obyvateľov obce dodnes neodmysliteľnou súčasťou fašiangov, i keď sa zmenou funkcie na výhradne zábavnú. Väčšina z nich sa na nej aj aktívne zúčastňuje a akceptuje výčiny fašiangovníkov ako podkúvanie dievčienec, natieranie sadzami, kradnutie vajčiek spod sliepok...

V poslednom čase práve tieto fašiangové sprievody priťahujú v Batizovciach najmä zahraničných turistov, ktorí sa pasívne zúčastňujú prizieraním, čím dostáva prvok akoby nový rozmer javiska a hľadiska. Účastníci sprievodu však nenechajú v pasívnej polohe nikoho, čo neraz prináša nie celkom hladký priebeh tejto zábavy. Vyplýva to z neznalosti podstaty zo strany prizeraúcich sa.

Záverom možno konštatovať, že napriek zániku pôvodných funkcií, či niektorých prvkov je tradícia natoľko zakorenená, že sa dodnes stáva samozrejmom súčasťou spoločenského života komunity, hoci organizácia už nie je taká spontánna a do celého procesu vstupujú nové prvky. Je to však vývoj a aj tento jav je jeho súčasťou.

Poprad

V r. 1994-95 sme sa stretli i s fašiangovými obchôdzkami v Poprade, pričom v porovnanom období približne začiatku storočia sa s nimi v tomto prostredí nestretáme.

Predpokladáme, že svoj podiel na tejto skutočnosti mala porevolučná eufória, kedy sa mnohé kultúrne javy otvorenejšie začali presúvať do ulíc.

Organizátorom tejto akcie bol mestský úrad, folklórny súbor Vagonár a vedúci folklórnej skupiny práve z Batizoviec. Vagonár si zabezpečil masky na základe preštudovania písomných prameňov o organizácii fašiangových obchôdzok cechmi, batizovská FSK zasa tvorila masky ako cigán, žid, sudca,

kováci, muži prezlečení za ženy, prespanka... Pre nich charakteristický "bruchač" a "slameňak" však v sprievode chýbal, čo zdôvodnili náročnosťou prípravy týchto masiek.

Sprievod začal svoju púť od mestského úradu, kde fašiangovníkov pozdravil a pohostil pampúškami a rumom primátor mesta. Obchôdzka pokračovala po hlavnej ulici mesta, kde sprievod s muzikou a spevom navštevoval mäsiarne, mliekárne a pekárne, od ktorých zároveň účastníci dostali výslužku - klobásu, vajcia a pampúšky. Sprievod ukončil obchôdzku na námestí pochovávaním basy, zinscenovaným folklórnym súborom Vagonár, i záverečným tancom s okolostojacími divákmi, pričom zároveň rozdávali i výslužku.

V prvom roku akciu pripravili spomínaní iniciátori, pričom súčasťou príprav boli i dohody s predajňami a vlastne ich vopred pripravenými naturáliami. Neorganizovaná bola výhradne účasť prizeraúcich sa chodcov, prevažne pasívna.

V nasledujúcom roku Vagonár ešte raz obchôdzku zorganizoval, no bez aktívnej spolupráce podnikateľov v predajniach, čo znamenalo narušenie samotnej podstaty týchto sprievodov a v ďalšom roku už fašiangy neorganizoval nikto.

Práve v tejto súvislosti sme prieskumom získali ohlasy verejnosti na túto akciu ako umelú, pre mesto neprirodzenú. Vzťah dnešných obyvateľov je teda zväčša odmietavý.

Záverom týchto zistení je teda z našej strany konštatovanie, že násilný návrat k tradičným prvkom zostáva neúspešný, pokiaľ nevychádza z autentickej polohy a významu.

Literatúra

HORVÁTHOVÁ, E.: Rok vo zvykoch nášho ľudu. Bratislava, Tatran 1986

HORVÁTHOVÁ, E.: Slovensko, Ľud II. časť: Zvykoslovie a povere. Bratislava, Obzor 1975. s. 1015 - 1016

DOKUMENTÁCIA SÚČASNÝCH FORIEM FAŠIANGOVEJ OBCHÔDZKY Z OBCÍ REGIÓNU A JEJ VYUŽITIE V ČINNOSTI TEKOVSKÉHO MÚZEA

Katarína Holbová

Tradičné fašiangové obchôdzky mládencov a masiek s doprovodom muziky a tanečná zábava, niekde i s "pochovávaním basi", teda zvyky typické pre posledné fašiangové dni, patria aj na Slovensku medzi výročné obyčaje živé tiež v súčasnej modernej dobe. V 20. stor. tento zvyk neprechádza všade rovnakým vývojom. V niektorých lokalitách to bol plynulý vývin, tradičná forma postupne priberala nové prvky, odrážajúce zmenené hospodárske a kultúrne pomery krajiny. Inde tradícia fašiangovej obchôdzky na čas (od 40. ale hlavne v 50.-60.r.) v aktívnej podobe zanikla, žila ďalej iba v povedomí svojich nositeľov, až pokým sa opäť tento zvyk oživil hlavne zásluhou dedinských folklórnych skupín. Takýto trend oživenia nastáva s rozvojom folklorizmu v 2. pol. 20. stor. Príčinami tohto vývoja sa zaoberali etnografi i folkloristi na rôznych platformách v 70. a 80. rokoch (napr. zasadnutia MKKKB - subkomisie pre ľudové obyčaje, terénne výskumy v rôznych častiach Slovenska pre spracovanie národopisnej alebo vlastivednej monografie obce či regiónu, prezentácia súčasných foriem fašiangovej obchôdzky na Etnofilme v Čadci alebo v Rožnove p/Radhoštem z rôznych oblastí bývalého Československa). Aj folklórne festivaly boli príležitosťou, aby zúčastnené súbory predviedli hlavne rekonštrukciu tradičnej formy obchôdzky a záverečnej zábavy, pravda v upravenej javiskovej podobe.

Keďže som sa dosť pravidelne zúčastňovala na uvedených podujatiach, aj mňa zaujala problematika fašiangovej obchôdzky, hoci som tento zvyk z vlastnej skúsenosti nepoznala. Vďaka dobrým kontaktom s folklórnymi skupinami som sa už v r.1977 zúčastnila na skutočnej fašiangovej obchôdzke v tekovských obciach Bzenica a Hronské Kľačany. Na etnografickú dokumentáciu tohto zvyku pre potreby múzea som si zvolila fotodokumentáciu vo forme autentických nearanžovaných snímok, ktorú som použila pri všetkých mojich cestách za fašiangovou obchôdzkou.

Určitý prehľad o tradičnej forme tohto zvyku v obciach Levického okresu získavam postupne a údaje si stále dopĺňam pre potreby dokumentačného fondu Tekovského múzea (ďalej len TM), kde pracujem. Tieto textové materiály sú uložené v národopisnom archíve TM a nachádzajú sa tiež v rôznych publikáciách v knižnici TM. Nie sú však vyčlenené a sústredené do samostatného fondu len o fašiangoch. Práca s nimi je zdĺhavá, lebo ide zväčša o stručné zmienky či niekoľkostranové opisy. Jedná sa o nasledovné pramene:

- a/ Rukopisný materiál z dotazníkovej akcie organizovanej školským inšpektorátom v Leviciach v r.1927-29 pre potreby monografie veľkožupy Zvolenskej, zozbieraný zo 67 obcí dnešného Levického okresu. Dosiaľ nemám ešte celý tento fond preštudovaný, je však pravdepodobné, že v XIII. kapitole *Život ľudu* ešte nájdem pri niektorej obci zmienku aj o fašiangoch.
- b/ Údaje získané dotazníkovým prieskumom v 50 obciach Levického okresu, ktorý spravil v r.1959 riaditeľ TM Ján Beňuch, uvádzajú zmienku o fašiangoch iba pri lokalite Pukanec a Uhliská. Bolo to asi preto, že v príslušnej otázke ako príklad tradičných zvykov neboli fašiangy spomenuté.
- c/ V diplomových prácach študentov PgF v Nitre zo začiatku 70.r. máme stručné popisy fašiangov z obcí Čaka, Hr.Klačany a Rybník n/Hronom.
- d/ Údaje o fašiangoch sú v dotazníkoch EAS, z výskumu v obciach V.Ďur, Plavé Vozokany a Plášťovce, ktorý som robila v r.1974-6. Vyxcerpované údaje z dotazníkov EAS iných bádateľov máme o fašiangoch ešte z obcí Čajkov, Čata, Domadice, Hont.Vrbica a Jabložovce.¹
- e/ V odpise rukopisnej zbierky J.Horniačika, bývalého kronikára obce Rybník n/Hronom je podrobnejší opis fašiangov, ktorý zachytáva medzivojnové obdobie.
- f/ V rukopise pukanského rodáka, stredoškolského učiteľa Jána Brodnianskeho tento uvádza popis fašiangového sprievodu a zábavy tunajších tovaríšov, z bližšie neurčeného obdobia. Údaje čerpal z archívnych prameňov zo 17.-20.storočia.² V monografii Pukanca z r.1975 sú fašiangy spomenuté na dvoch miestach, jeden záznam je z obdobia cechov a druhý možno datovať asi pre obdobie 1.pol.20.stor. Podobne strohá ako v predošlých prameňoch je informácia o pukanských fašiangoch v brožúrke Myjava 91 v texte od Pukančana Petra Klinka: V Pukanci hrnce nepukali.³
- g/ V publikácii *Pramene k tradičnej duchovnej kultúre Slovenska* je uvedená stručná zmienka o fašiangoch pri našich lokalitách Bátovce, Brhlovce, Dolné Žemberovce, Domadice, Horné Žemberovce, Horša, a Santovka, neuvádza fašiangové zvyky z Jabložoviec ani Devičian. Táto publikácia uvádza materiál získaný v r.1939.⁴
- h/ Z národopisného výskumu v Mochovciach, ktorý v r.1975-76 robila FFUK, popísala organizovanie tanečnej zábavy (tá bola v obci typická pre fašiangy) v elaboráte o spoločenskom živote obce Zita Škovierová
- ch/ Zmienka aj o fašiangoch je v monografii obce Plášťovce.⁵

j/ Informácie o fašiangových zvykoch pri výskume iných tém, najmä výročných zvykov, som získala aj ja, a to zo Bzenice, Hr.Klačian, Pečeníc, V.Ďura a Žemberoviec.

Do fašiangového obdobia spadala sezóna priadok, páračiek, prijímanie za mládencov, zjednávanie sezónarov na žatevné práce, voľby obecného predstavenstva, dodnes sa v tento čas robia zakáľачky, svadby. To nám podstatne rozširuje základňu na informácie o tradičných fašiangoch a lepšie pochopíme filozofiu špecifického času v ľudovom kalendári. Administratívne hranice územných celkov nemusia byť zároveň hranicami rozšírenia konkrétneho kultúrneho javu, preto je potrebné sledovať formu obchôdzky i ďalších fašiangových zvykov tiež v obciach susediacich s naším okresom. Teda dôležité sú napr. údaje z národopisnej monografie Hontu,⁶ z publikácie *Rok vo zvykoch nášho ľudu*,⁷ z monografie obce Brehy,⁸ údaje dotazníkov EAS z okolitých lokalít (Brehy, Dekýš, D.Ohaj, Hrušov, Kamenica n/Hr., Nevidzany, V.Lehota) a ďalšie pramene informácií.

Vo svojej doterajšej muzejnej práci som venovala pozornosť fotodokumentácii súčasnej formy fašiangovej obchôdzky. Zatiaľ som ju spravila v našom okrese v Bátovciach, Hr.Klačanoch, Pečeniciach a Žemberovciach a v Bzenici z okr. Žarnovica. Pri tejto práci som sa vždy pripojila k fašiangovému sprievodu a s ním som prešla temer celú jeho trasu dedinou. Pováčšine som stihla aj začiatok obchôdzky, obliekanie masiek, ale nikdy som nemohla absolvovať záver obchôdzky a večernú tanečnú zábavu, lebo som bola odkázaná na verejnú dopravu. Len v Hr.Klačanoch som bola aj na časti večernej zábavy, lebo hneď na jej začiatku členovia miestnej folklórnej skupiny spravili rekonštrukciu tradičného ukončenia fašiangov - "pochovávanie trupki" (u nich hrávala dychovka, preto nepochovávali basu). Fašiangovníkov som sprevádzala nielen po uliciach, ale sledovala som aj situáciu vo dvoroch, ba aj vnútri domov. Snažila som sa chovať tak, aby som nepôsobila na domácich ako rušivý element a myslím, že sa mi to podarilo. Zaujímali ma názory účastníkov sprievodu i divákov, ako vnímajú dnes tento starodávny zvyk, ako sa staršej generácii páči jeho súčasná forma. V Žemberovciach ma zarazil rezervovaný až odmietavý postoj strednej generácie, ktorá sama nezažila fašiangovú obchôdzku, ani nebola iniciátorom jej obnovenia.

Dvakrát som sa pokúsila súbežne o fotografickú a zvukovú dokumentáciu magnetofónom, výsledok bol neuspokojivý. V r.1983 som pomáhala ako poradca môjmu známemu, filmárovi - amatérovi s ktorým sme urobili v Pečeniciach filmový záznam z fašiangovej obchôdzky. Žiaľ dodnes ostal tento 16 mm čiernobiely film nezostrihaný a nezvučený. V Pečeniciach fotografoval aj jeden z tamojších obyvateľov z vlastného záujmu

fašiangové obchôdzky, dosiaľ som však nemala možnosť zoznámiť sa s tým, čo má z fašiangov vo svojom súkromnom fotoarchíve. V Žemberovciach si organizátori obchôdzky každoročne zabezpečujú človeka, ktorý im robí videozáznam z celého priebehu obchôdzky. Mám od nich prísľub, že poskytnú svoje videokazety na prekopírovanie pre potreby TM. Nasledovná tabuľka dáva prehľad, čím som prispela do fotoarchívu TM ja dokumentáciou fašiangovej obchôdzky:

lokality	rok	materiál	evid. číslo	počet záberov
Bzenica	1977	far. diapoz. 6x6	38-48	11 ks
	1977	far. negatív 6x6	neevidované	12 ks
Hr. Kľačany	1977	čb negatív kino	7678 - 7710	33 ks
	1977	far. diapoz. 6x6	1 - 37	37 ks
	1977	far. diapoz. kino	neevidované	60 ks
Pečenice	1981	čb negatív 6x6	11890 - 11909	20 ks
	1981	čb negatív 6x6	12171 - 12182	12 ks
	1981	far. diapoz. 6x6	456 - 477	22 ks
	1983	far. diapoz. kino	328 - 379	52 ks
	1984	far. diapoz. kino	1902 - 1956	55 ks
Žemberovce	1991	far. diapoz. kino	2128 - 2163	35 ks
	1995	čb negatív kino	3964/F - 3980/F	17 ks
Bátovce	1995	čb negatív kino	3990/F - 3995/F	6 ks

Spolu záberov čiernobielych 112 ks + farebných 284 ks = 396 ks

V zbierkovom fonde TM máme zatiaľ iba 3 staršie fotografie masiek cigána a cigánky z fašiangovej obchôdzky v Pečeniciach z r. 1967 (inv.č. 1533/E - 1535/E) a jednu ručne písanú pozvánku na fašiangovú zábavu v Pukanci, z obdobia I.ČSR (prír.č. 3/85).

Svoje poznatky o fašiangovej obchôdzke som využila hlavne v publikačnej činnosti. V zborníku *Výroční obyčeje* z r. 1982 som v materiálovej štúdii porovnávala tradičnú a súčasnú formu obchôdzky z 2 tekovských obcí - z Hr. Kľačian a Bzenice.⁹ V r. 1991-1996 som v regionálnej tlači¹⁰ uverejnila 6 obsiahlejších popularizačných článkov, vždy v aktuálnom fašiangovom termíne. Mojou snahou bolo pútavým štýlom priblížiť čitateľom jednak tradičné fašiangové zvyky nášho regiónu, jednak ich zoznámiť so súčasnou formou fašiangovej zábavy v konkrétnych obciach Levického okresu. Obvykle som k textu pridala aj ilustračnú fotografiu z našej dokumentácie. Len ojedinele boli dosiaľ využité zábery z fašiangovej obchôdzky ako

doplnkový materiál pri výstavách TM (Jubilejná výstava v r.1987, Ľudová kultúra južného Slovenska v r.1992 v Poľsku, výstavka zo zbierok TM v kaštieli v Pečeniciach r.1994). Väčšie množstvo a častejšie som využila farebné diapozitívy pri prednáškach o tradičných ľudových zvykoch, či špeciálne len o fašiangoch. Mala som na nich skupiny poslucháčov rôznych vekových skupín (deti z materskej školy, žiaci ZŠ, stredoškóľáci, učitelia aj členovia klubu dôchodcov). Primerane komentované autentické zábery komických situácií pre fašiangovú obchôdzku typické mali u obecnstva vždy úspech.

Prvýkrát som sama zažila skutočnú fašiangovú obchôdzku v r.1977 už temer 30-ročná. Byť osobne súčasťou starodávneho a pritom živého zvyku, pocítiť jedinečnú atmosféru bezprostredných, úprimných, vtipných a zároveň hlboko etických vzťahov medzi ľuďmi, ktorých som videla prvý raz v živote a hneď mi boli blízki, to bola pre mňa silná celoživotná skúsenosť. Rovnaký zážitok ako v Bzenici sa mi zopakoval na druhý deň, vo fašiangovú nedeľu v Hr.Kľačanoch. Za 2 dni som mohla porovnávať ten istý zvyk v jeho odlišných a zároveň veľmi príbuzných podobách.

V Bzenici členovia tamojšej folklórnej skupiny tak ako po iné roky prešli okrem vlastnej obce aj susednú Bukovinu pekne z dom do domu. Do dvora prichádzali v ustálenom poradí, každý člen početnej skupiny fašiangovníkov poznal svoju úlohu. Novotou v tom roku bolo opätovné včlenenie pôvodného fašiangového "klenového tanca" za doprovodu 2 gajdošov z M.Lehoty. Tento tanec s rekvizitou - dlhými prúťmi, si bzenickí mládenci znovu nacvičili po 46-ročnej prestávke. Žiaľ, keď po niekoľkých rokoch Laco Jasenák prestal viesť súbor v Bzenici, nemal kto po ňom organizovať v dedine dovtedy každoročnú fašiangovú obchôdzku.

V Hr.Kľačanoch mala obchôdzka svoju generálku najprv na javisku, keďže jej pôvodne každoročná tradícia zanikla na začiatku 50.rokov. V r.1974 ju znovu nacvičila aj s "pochovávaním trupki" miestna folklórna skupina "Hron" a tento program predviedla v KD Družba v Leviciach na prehliadke folklórnych súborov. V r.1976 tento program zopakovali Kľačanci na folklórnych slávnostiach na Myjave. V r.1977 po dlhej prestávke spravili sprievod s fašiangovými maskami opäť naživo vo vlastnej obci, ale fašiangovníci navštívili iba dvory členiek svojho súboru. Väčšia časť obchôdzky sa odohrala len na uliciach, kde zábava nemala ustálený poriadok, ako tomu bolo pri návšteve dvorov. Hoci odozva dedinčanov na obnovený fašiangový sprievod bola veľmi dobrá, aj v Hr.Kľačanoch sa po 1 - 2 rokoch zase od nej upustilo, lebo sa nemal kto ujať organizačných starostí. V rovnakom čase ma upozornil kolega - historik, že v Pečeniciach, malej hontianskej dedinke na východ od Levíc robia každoročne fašiangovú

obchôdzku, na ktorú sa chodia dívať aj obyvatelia širokého okolia. Prvýkrát som videla pečenické fašiangovanie v r.1981 a učarovalo mi tak, že som si tam zopakovala fašiangovú nedeľu ešte niekoľko razy. Chovanie fašiangovníkov a ostatných dedinčanov mi živo pripomenulo situáciu v Bzenici. Aj v Pečeniciach dodržiavajú od nepamäti vžitý poriadok pri obchôdzke častí obce z domu do domu a ustálený priebeh má tiež zábava v jednotlivých dvoroch. Domácnosť navštívi najprv "cigán" a "cigánka", po ich odchode do dvora vbehnú mládenci držiaci sa navzájom dlhými prútmi, popod ktoré podbiehajú a preskakujú ich. Dychovka na ulici im k tomu hrá známe *Fašiangi, Turíce, Veľká noc ide...* Potom si s domácimi zatancujú valčík, polku alebo čardáš, čo práve muzika zahrá. Domáci

Fašiangové masky "cigán" a "cigánka" v Bzenici

Foto: M. Rényiiová

ponúknu fašiangovníkov šiškami, pagáčmi, vínom i pálenkou a peniaze vyberá jeden z tanečníkov. O zábavu divákov vo dvoroch i na ulici sa starajú improvizovanými žartovnými kúskami spomenuté 2 masky. V Pečeniciach som videla obchôdzku viackrát a tak som zistila, že tu ide skutočne o jej stabilnú tradičnú formu. Hlavným organizátorom fašiangovania je už desaťročia miestna dychovka s jej dlhoročným vedúcim Jozefom Bantom. Tento zvyk natoľko zjednocuje obyvateľov a rodákov z obce, že napr. mládenci, čo nebývajú, iba pochádzajú z Pečeníc, sa tiež aktívne zúčastňujú obchôdzky ako hudobníci, alebo tanečníci aj špeciálneho fašiangového tanca s prútmi. Len vo výnimočnom prípade sa v tejto obci nekoná obchôdzka. Raz to bolo preto, že muzikanti hrali v sobotu na svadbe, boli veľmi vyčerpaní a v nedeľu bol navyše aj silný mráz.

V susedných Žemberovciach po temer polstoročnej prestávke sa rozhodla tamojšia mládež pod vedením mladého vedúceho miestnej osvetu oživiť v r.1989 fašiangovú obchôdzku s maskami. Reakcia Žemberovčanov bola na to rozpačitá, starší mali radosť, stredná generácia bola k nej ľahostajná. Od r.1990 každoročne organizuje obchôdzku miestny mládenec Miro Botík. Účastníkmi sú chlapci a dievčatá hlavne z rodín kolonistov, ktoré sa usadili v obci po I. a II. svetovej vojne, najmä z okolia Detvy a Važca. Iniciatívni teda neboli žemberovskí starousadlíci. Celý fašiangový

sprievod tvoria vlastne masky (20 - 30 osôb), ktoré sprevádza 1 - 3 muzikanti (harmonika, husle) a voz s kónským záprahom. Kým v Pečeniciach má obchôdzka ustálenú formu, v Žemberovciach ako keby ešte stále hľadali jej optimálnu podobu. Karnevalovým rázom s kolektívnym komediantstvom veľkého počtu masiek pripomína kľačiansku obchôdzku. Tunajšie masky vôbec nenadväzujú na pôvodnú tradíciu, v sprievode sú napr. smrť, anjel, čert, kráľ, kat, mních, zbojníci, hájníci, mafiáni, bosorka, vodník, medveď, páry oblečené v tradičnom kroji z Terchovej, z okolia N.Bane, v čilejkárskom i starom žemberovskom odevu a podobne. Ani tu nevojdú do každého dvora, častejšie sú vítaní v H.Žemberovciach, kde býva viac rodín kolonistov. V D.Žemberovciach sa dodnes nepodarilo prekonať odstup strednej generácie a obyvateľov nových domov. Potešujúce je to, že nielen dospelá mládež, ale už 8 - 10-ročné deti majú záujem zúčastniť sa na fašiangovom sprievode.

V r.1995 som mala možnosť vidieť aspoň časť obchôdzky v 3 susediacich hontianskych dedinách. Okrem tradičných Pečeníc a oživených Žemberoviec to boli začínajúce no krátky dych majúce Bátovce. Tu, podobne ako v Žemberovciach, obnovili dávno odložený zvyk a jeho novú formu prevzali tiež od nich. Mládenci a dievčatá z miestnej organizácie

Návšteva fašiangového sprievodu u Botíkovcov v Žemberovciach

Foto: K. Holbová

Zväzu mladých ako fašiangovníci - v maskách i sviatočnom kroji, sprevádzaní harmonikárom - sa vybrali na konskom povoze najprv do osady Jalakšová. Bátovce potom prešli peši po hlavných uliciach, no do dvorov vôbec nešli. Iba pred domami, kde bývali rodiny účastníkov sprievodu zastali a vytancovali odvážnejších príslušníkov domácnosti. Bola to skôr prechádzka skromnejšieho karnevalového sprievodu po uliciach. Sprevádzali ho zvedavé deti a s nesmelou radosťou si ho obzerali starší Bátovčania, postávajúci na priedomí. V r.1997 sa už zase nemal kto v Bátovciach ujať prípravy fašiangovej obchôdzky.

Pri porovnaní súčasnej formy obchôdzky v uvedených 5 dedinách, ju možno charakterizovať nasledovne: a/ V Bzenici a Pečeniciach má stálu, kontinuálne udržiavanú podobu a iba postupne priberá nové prvky, napr. účasť dievčat v sprievode, žartovanie s motorizovanými návštevníkmi. b/ V Hr.Klačanoch bola obnovená pôvodná forma, ale s poriadkom obchôdzky upraveným na nové podmienky v obci, napr. účasť dievčat v sprievode, návšteva len domácností členiek súboru. c/ V Žemberovciach a Bátovciach bol obnovený síce tradičný zvyk, ale v úplne novej forme - účasť dievčat v sprievode, veľký počet a nepôvodné masky, žartovanie s motoristami: vyberanie mýta od nich, zdobenie vozidiel stuhami, núkanie ich posádok zákuskami i pijatikou.

Viem, že aj v ďalších obciach Levického okresu sa robia fašiangové obchôdzky (napr. v Kozárovciach, Rybníku), ale dosiaľ som tam nebola. Bude treba urobiť vopred anketový prieskum a zistiť, kde v ktorý deň majú obchôdzku. Následne by sa urobila dokumentácia pomocou videotechniky, ktorú už aj Tekovské múzeum dnes má.

Literatúra a poznámky :

- 1/ Kolektív: Etnografický atlas Slovenska. Bratislava, 1990, s.78.
- 2/ Kolektív: Pukanec. Osveta Martin, 1975, s.151-152, 303-304.
- 3/ KLINKO, P.: V Pukanci hrnce napukali. in Myjava 91, XXXII. Západoslovenské folklórne slávnosti Myjava 1991, 60 s.
- 4/ FEGLOVÁ, V.-LEŠČÁK, M.: Pramene k tradičnej duchovnej kultúre Slovenska. Bratislava, 1995, s.221-231.
- 5/ ZSILKAI, L.: Palástok Palástja. Nap Kiadó Dunajská Streda, 1996, s.105-112.
- 6/ Kolektív: Hont, Banská Bystrica, 1988, 673 s.
- 7/ HORVÁTHOVÁ, E.: Rok vo zvykoch nášho ľudu. Tatran, 1986, s.142-145.
- 8/ ZREBENÝ, A. a kolektív: Dejiny Brehov. Osveta Martin, 1983, s.181-182.
- 9/ RĚNYIOVÁ, K.: Fašiangová obchôdzka v Tekove. in Výroční obyčje zv. 8, Brno, 1982, s.316-322.
- 10/ Už sa fašiang kráti. In: Región č.2, roč.2.,1991, s.14-17.
 Fašiangy, Turíce, Veľká noc ide, alebo už sa fašiangy krátia. In: Nové Pohronie č.7, roč.2., 1994, s.1 a 3.
 Fašiangové spomienky. In: Nové Pohronie č.5, roč.3., 1995, s.3.
 Už sa fašiang kráti. In: Pohronie č.8, roč.28., 1995, s.6.
 Možnosti fašiangové. In: Pohronie č.7, roč.29., 1996, s.3.
 Fašiangová reportáž. In: Nové Pohronie č.8, roč.4., 1996, s.3.

FAŠIANGOVÁ OBCHÔDZKA "CHODENIE S KLÁTOM" TRADÍCIA A SÚČASNOSŤ

Izabela Danterová

Z hľadiska tradičnej ľudovej kultúry znamenali Fašiangy v rámci kalendárneho roka obdobie zábav a veselosti. Vyvrcholením tohto obdobia sú jeho posledné dni, ku ktorým sa viažu rôzne ľudové zvyky. Tieto majú dvojité význam, naznačujú koniec zimného a začiatok jarného obdobia. "Fašiangové zvyky majú v Európe jednotný základný charakter, obsahujú však aj rôzne špecificky etnické a regionálne prvky." (Horváthová: 1986, 139)

Témou môjho príspevku je jav, ktorý je v súčasnosti na Matúšovej zemi jedinečný tým, že sa dodnes traduje pravidelne, až na kratšiu prestávku v 50. rokoch. Je to fašiangová obchôdzka "chodenie s klátom" (tökehúzás) vo Vlčanoch. Podľa výpovedí najstarších obyvateľov obce sa tu chodilo s klátom odjakživa. V období pred druhou svetovou vojnou bol tento fašiangový sprievod zaužívaný aj v obciach Váhovce, Kajal, Žiharec v okolí Galanty a Šale. V obci Kajal sa tento zvyk obnovil v roku 1993 na podnet členov miestneho klubu dôchodcov. Chodenie s klátom je známe aj v ďalších oblastiach Slovenska. Z odbornej literatúry vieme, že s "klátikom" chodili mládenci v okolí Trenčína, v niektorých oblastiach stredného Slovenska, najmä v okolí Nitry. (Horváthová 1986,146) V oblastiach obývaných maďarským etnikom bol tento zvyk rozšírený predovšetkým v Podunajsku, vo východných častiach Maďarska a v Rumunsku. (Újváry:1979,144) Podľa názoru niektorých maďarských etnografov, korene zvyku chodenia s klátom sú spoločné s koreňmi pôvodnej fašiangovej obchôdzky s pluhom. Potvrdzujú to početné európske varianty obidvoch zvykov (Újváry: 1979, 144). Výskumy ukázali, že obchôdzka s pluhom bola všeobecne známa od Anglicka až po Čínu. Máme o nej údaje od praveku až do súčasnosti (Dömötör: 1964, 131). Mimoriadne obľúbená bola najmä u východných Slovanov (Újváry: 1981, 66). Jednoznačne ju môžeme zaradiť do okruhu tradičných agrárnych rítov. Jej prvoradým cieľom bolo magicky vplývať na úrodnosť pôdy a prostredníctvom použitých atribútov zabezpečovať hojnosť, šťastie a zdravie pre ľudí. Modifikovaná forma tohto zvyku v našich oblastiach je fašiangový zvyk "chodenie s klátom", v ktorom pluh nahradzuje klát. Tradičné zložky fašiangových zvykov (magicko-vegetatívne úkony, ľudové divadlo a slávnosti na počesť zomrelých), mali pôvodne zabezpečiť hospodársku prosperitu, zdravie a rozrastanie rodiny. Z okruhu týchto zložiek ostalo dodnes niekoľko

dôležitých momentov, ktoré priamo, prípadne sprostredkovane symbolizujú snahu zabezpečiť hojnosť vo forme získavania potravín na osobné resp. kolektívne účely, a to prostredníctvom obdarovania. Chodenie s klátom je predvádzanie vo forme veselého ľudového divadla, v ktorom vystupujú "rôzne maškary". Navonok je to hlučná rozlúčka s fašiangovým obdobím. Jeho podstatnou úlohou však bolo zabezpečovanie plodnosti, vzniku nového života, veď podľa ľudovej tradície sa v období fašiangov uzatvárali nové manželské zväzky. Prastará forma fašiangovej obchôdzky sa dnes prejavuje ako pestrý fašiangový sprievod usporiadaný na zosmiešňovanie dievčat, ktoré sa nevydali cez fašiangovú sezónu a na spoločnú zábavu. Hlavným organizátorom fašiangových zábav bola vždy dospelá mládež.

Najatraktívnejšia forma fašiangového zvyku "chodenia s klátom" sa zachovala až do súčasnosti v obci Vlčany. Je to rozsiahla obec, ktorá sa nachádza v Podunajskej nížine pri pravom brehu rieky Váh. V 1. polovici 20. storočia mala obec viac ako 5000 obyvateľov maďarskej národnosti. Konfesionálne sa delili na rímsko-katolíkov, ktorí predstavovali jednu tretinu, a kalvínov, ktorí predstavovali dve tretiny obyvateľstva. V národnostnom a konfesionálnom zložení obyvateľstva sa stala veľká zmena v roku 1947, keď na základe medzištátnej dohody medzi Československom a Maďarskom o výmene obyvateľstva presídlili jednu tretinu obyvateľstva do Maďarska, a namiesto nich sa sem prisťahovali Slováci z Maďarska (Ambrózfalva, Nagybádhgyes), ktorí boli evanjelici augsburského vyznania. Podľa posledného sčítania ľudu žije tu 3439 obyvateľov, ktorí sa prevažne zaoberajú poľnohospodárstvom, a dodnes sú v širokom okolí známi ako pestovatelia zeleniny, hlavne kapusty, cibule a melónov.

V predchádzajúcich desaťročiach sa v obci uskutočnilo niekoľko etnografických výskumov na najrôznejšie témy. Prvú obsiahlejšiu prácu o fašiangových zvykoch vo Vlčanoch nájdeme z roku 1978. (Mórocz) Z tohto roku pochádzajú aj fotografické zábery o tejto téme, ktoré sú uložené vo fotoarchíve vtedajšieho okresného vlastivedného múzea dnes Dudvážskeho múzea v Galante. Novšie záznamy o tomto zvyku sa realizovali v roku 1990 a 1991. Počas týchto výskumov sa okrem čiernobielych fotografických záberov vyhotovili aj farebné diapozitívy a videonahrávka.

Chodenie s klátom sa vo Vlčanoch odohráva v Popolcovú stredú. Prečo práve v tento deň? Odpoveď na túto otázku nájdeme v historických materiáloch. Dĺžka fašiangového obdobia a s tým aj termín Popolcovej stredy je pohyblivý a závislý od termínu Veľkej noci. Termín Veľkej noci je určený vzájomným vzťahom jarnej rovnodennosti a lunárneho cyklu. Konkrétne je to prvá nedeľa po splne mesiaca, ktorý nasleduje po jarnej

rovnodennosti (Horváthová: 1986,139). Tento dátum určuje termín záveru Fašiangov, a súčasne znamená aj začiatok obdobia pôstu. V minulosti sa v rôznych častiach Európy ukázali rozdielnosti v dĺžke obdobia pôstu. V 5. storočí v západných cirkvách trvalo obdobie pôstu 6 týždňov. Počas pôsobenia pápeža svätého Gregora Veľkého trvalo toto obdobie 36 dní. V roku 1095 nariadil pápež Urban II., aby sa pôst počítal od Popolcovej stredy a tak trval 40 dní (Újváry: 1990, 152.-153). Napriek tomu máme z rôznych častí Európy údaje o tom, že ľud nepovažoval za koniec fašiangového obdobia utorok, ale Popolcovú stredu. V tento deň bolo zvykom usporiadať veľkolepé sprievody. zvyky, viažuce sa k Popolcovej stredy a k nasledujúcemu štvrtku (to zn. zjesť v tento deň všetko, čo je z mäsa) nám dokazujú, že si ľud takto predĺžil fašiangové obdobie o dva dni, a pôst sa v skutočnosti začal iba v piatok, kedy sa podľa kresťanskej viery malo všeobecne pôsť.

Príklady o zvyku chodenia s klátom v Popolcovú stredu máme aj z iných oblastí. V Segedíne chodili s klátom mládenci tiež v tento deň. Niektorí z nich mali na sebe dievčenské oblečenie, druhí zase nohavice s rozdielnymi sárami a na hlave klobúk vyzdobený kohútím perím. Tváre mali nalíčené na červeno. Jeden z nich mal v ruke lampáš, druhý kotlík a v ňom vodu a štetec, pomocou ktorého kropil okoloidúcich s vodou. Tretí ťahal klát a štvrtý ho bičom po ulici naháňal. Klát napokon nechali na posmech pred takým domom, v ktorom bývalo staršie slobodné dievča (Dömötör. 1986, 31).

Priebeh chodenia s klátom vo Vlčanoch možno rozdeliť do štyroch skupín:

1. príprava
2. obliekanie
3. chodenie s klátom
4. zábava

Príprava sa začala niekoľko dní pred Popolcovou stredou, obyčajne v sobotu alebo v nedeľu v staršom neobývanom dome. Zišli sa tu nielen priami účastníci chodenia s klátom, ale aj ich pomocníci, ktorí boli šikovní v príprave jednotlivých masiek, alebo mali záujem naučiť sa všetky momenty tohto zvyku, prípadne zapojiť sa do obchôdzky v nasledujúcich rokoch. Jednotlivé postavy fašiangového sprievodu sa obsadzovali bez ohľadu na konfesiónalnu a od 60. rokov aj na národnostnú príslušnosť. V posledných rokoch sa stalo aj to, že postavu harmonikára obsadil obyvateľ susednej obce (Neded), kde sa nechodilo s klátom. Keďže sa jedná o veľkú obec, bolo samozrejmosťou, že jednotlivé časti dediny mali svoje vlastné skupiny.

V rokoch 1990-91 boli štyri. Prvá skupina prezentovala obecnú časť Szilvás (Slivková). Druhá skupinu tvorili mládenci z radov bývalých členov obecnej organizácie Socialistického zväzu mládeže. Do tretej skupiny patrili mladí muži zo základnej vojenskej služby. Štvrtú skupinu vytvárali družstevníci - dôchodcovia.

Účastníci fašiangovej obchôdzky navštívili často aj starších, ktorí im poradili pri príprave prestrojenia a v tom, ako sa majú správať počas fašiangového sprievodu. Oprášili potrebné odevné súčasti z predchádzajúcich rokov a dôkladne pripravili kompletne oblečenie všetkých postáv. Vybrali biele košeľe, konopné gate, kožuch, baranicu, čižmy, biele šaty pre nevestu, uniformu pre ženícha, rôzne ručníky, klobúky a iné doplnky, napr. tanistru, koženú tašku, kôš pre sliepku a pod. Z jemného bieleho továrenského plátna a papiera vystrihli masky na tvár. Tieto zdobili krikľavými farbami. Z červeného kartónu pripravili veľký nos, nakreslili výrazné obočie a pre pisára prilepili z konopného pradena bradu. Vybrali vhodný klát, dva metre vysoké drúky a na ich horný koniec priviazali reťaze. Počas prípravy bol medzi nimi aj harmonikár, ktorý si precvičoval známe melódie. V 40. rokoch 20. storočia vo fašiangovom sprievode pôvodne používané gajdy vymenila harmonika.

Oblekanie maškár sa odohrávalo skoro ráno v Popolcovú stredú. Jedna skupina mala minimálne osem členov. Boli to: predná postava s drúkom, nevesta, ženích, pisár, harmonikár, postava s košom pre sliepku, postava s klátom a zadná postava s drúkom. V niektorých skupinách bol počet postáv s drúkom a košom často väčší. V čase nášho výskumu v skupinách bolo aj päť postáv s drúkom a tri postavy s košom. Oblečenie postavy s drúkom tvoria gate so širokými, novšie aj úzkymi sárkami. Gate sú v páse nazberkané, kde sa uviažu pomocou tkanice. Pôvodne boli vypchaté so slamou a na ich prednej časti visel predmet, napodobňujúci mužský pohlavný úd. Na hornej časti tela má postava bielu košeľu, na nohách čižmy, okolo pása, prípadne krku uviazaný pestrofarebný ručník, na tvári masku, na hlave klobúk a v rukách drúk s reťazou. Oblečenie nevesty pozostáva z dlhých bielych šiat. Na hlave má veniec so závojom, v ruke drží kyticu kvetov. Ženích má oblečenú uniformu. V období pred druhou svetovou vojnou to bola husárska uniforma, dnes je to vojenská niekedy doplnená súčasťami požiarnickej rovnošaty. Oblečenie harmonikára je jednoduché, pozostáva z tmavých nohavíc, krátkeho kabátika a klobúka príp. čiapky. Pisár má zvyčajne na sebe ošúchaný meštiansky odev, nosí koženú tašku, v ktorej má zápisník a pero. Postava s košom pre sliepku je preoblečená za starú ženu. Má dlhú sukňu tmavej farby, na hlave ručník, na

ňom vlniak a okolo pása priviazaný zvonček. Na chrbte nosí veľký kôš, do ktorého zbiera dary, predovšetkým vajcia. Centrálnou postavou fašiangového sprievodu je postava s klátom. Na sebe má prevrátený kožuch, na hlave baranicu a jeho tvár tiež zakrýva maska. Klát má priviazaný o pás pomocou dlhej reťaze.

Chodenie s klátom sa začína ráno okolo ôsmej-deviätej hodiny. Postavy napredujú v tomto prísne dodržiavanom poradí: Prvá je tzv. predná postava s drúkom (elsö dorongos), ktorá má za úlohu pripraviť cestu pre ostatných členov sprievodu. Po nej idú ženích (völegény) a nevesta (menyasszony). Nasleduje ich harmonikár (harmónikás). Za nimi kráčajú pisár (írnok) a postava s košom pre sliepku (tyúkkosaras). Predposledná v rade je postava s klátom (tükehúzó), ktorú sprevádza zadná postava s drúkom (hátsó dorongos).

Ako prvá do dvora vkróči predná postava s drúkom, ktorá ostrým krikom dáva na vedomie domácim príchod fašiangových maškár. Za ňou ide nevesta, ženích a harmonikár, hrajúci na harmonike rezké rytmy všeobecne známych novších melódií polky a čardáša. Ženích a nevesta na dvore tancujú. Pri vchodových dverách domu stoja pisár a postava s košom, čakajú na dary. Domáci objavujúci sa vo dverách nesú im vajcia, slaninu, klobásu, víno, pálenku často i peniaze. Dary vložia do koša a pisár zapíše meno darcu a množstvo daru do záznamníka. Počas predvádzania sa maškary zdržiavajú pod holým nebom, kde majú dovolené vykonať, čo len chcú. Bez zábran porušujú uznávané normy správania. Všetko, čo robia, konajú v mene personifikovaných postáv. Vydávajú silné zvieracie hlasy, húkajú, hrkotajú reťazami a zvonia zvončekmi. Postava s klátom sa snaží rôznymi atrakciami upútať pozornosť okolo stojacich ľudí. Kotúľa sa po zemi, potkýňa sa pri chôdzi, pričom vydáva ostré neartikulované hlasy. Postavy s drúkom mu na jednej strane pomáhajú v ťahaní klátu, na druhej strane vytvárajú rôzne prekážky, drgajú doňho s drúkom a takto ho vystavujú na posmech. Cestou z jedného domu do druhého často zastavujú aj okoloidúce dopravné prostriedky a pýtajú od nich výkupné. Keď sa im koše naplnia darmi, zastavia sa na krátku prestávku v dome svojich známych, kde ich obsah vyprázdnia. Po malom občerstvení pokračujú v ceste. Obchôdzku ukončia v poobedňajších hodinách.

Každá skupina má svoj rajón. V rámci rajónu zavítajú do každého domu, kde nájdu bránu otvorenú. V minulosti vyhľadávali predovšetkým tie domy, v ktorých bývalo dievča na vydaj príp. staršie dievča, ktoré sa počas Fašiangov nevydalo. Dnes nesmú svojich známych vynechať. Väčšina

obyvateľov považuje ich návštevu za poctu, srdečne ich privíta a rada obdaruje.

Záverečným bodom dňa bola v minulosti fašiangová zábava (pocita), ktorú usporiadala každá skupina osobitne v staršom neobývanom dome. V súčasnosti sa toto veselé posedenie uskutočňuje v sobotu večer. Mládenci sem pozývajú aj svoje kamarátky a manželky. Nazbierané peniaze rozdelia medzi sebou. Z vajec, klobásy a slaniny si pripravia večeru. O hudbu sa postará harmonikár.

Odborník-etnograf, ktorý má možnosť v súčasnosti vlastnými očami pozorovať oddávna tradujúci fašiangový zvyk v teréne, čo môže k uvedeným údajom na záver dodať? Snáď toľko, aby vnútorná sila, pomocou ktorej je táto tradícia dodnes živá, napriek rýchlym civilizačným zmenám neprestala pôsobiť ani počas ďalších generácií.

Literatúra:

DÖMÖTÖR, Tekla: Naptári ünnepek, népi színjátász. /Kalendárne sviatky, ľudové divadlo/. Budapest, 1964

Régi és mai magyar népszokások. /Staré a dnešné maďarské ľudové zvyky/. Budapest, 1986

HORVÁTHOVÁ, Emília: Zvykoslovie a povery. In. Slovensko, 3. diel, II. časť, Bratislava, 1985-1030., 1975; Rok vo zvykoch nášho ľudu. Bratislava, 1986

MÓRO CZ, Károly: Kodály Zoltán Nyomában. /Po stopách Zoltána Kodályho/. Bratislava, 1978

ÚJVÁRY Zoltán: Népszokások és színjátékok. /Ľudové zvyky a dramatické hry./ I. diel. Debrecen, 1979

Népszokások és színjátékok. /Ľudové zvyky a dramatické hry./ II. diel Debrecen, 1981

Farsang. /Fašiangy./ Debrecen, 1990

CECHOVÉ ZVYKY NA SPIŠI

Nora Baráthová

Rozvoj remesiel - vznik cechov

Mnohé spišské mestá a obce vznikli zlúčením osád pôvodného slovanského obyvateľstva s osadami nemeckých kolonistov. Práve táto symbióza kultúr viacerých národností a výborná zemepisná poloha umožnila rýchly hospodársky rozvoj celého územia. Príchodom nemeckých kolonistov sa totiž zintenzívnili rozvoj remesiel, pretože remeslá v západných krajinách boli v tom čase na oveľa vyššej úrovni ako v Uhorsku. Navyše mnohé mestá i mestečká ležali na obchodnej ceste, ktorá spájala Orient so severom Európy. Na Spiš prichádzal zvýšený prílev cudzieho tovaru, čo však len podmienilo zvýšenie výroby domácich remeselníkov.

Prevažná väčšina mužského obyvateľstva miest ako Kežmarku a Levoče sa zaoberala remeslom - napr. už roku 1433 bolo v Kežmarku známych 33 druhov rôznych remesiel. V 14. - 15. storočí sa začala práca remeselníkov natoľko špecializovať, že sa z jedného základného remesla vytvorili ďalšie odvetvia. Počet remeselníkov neustále narastal a aby nedošlo k sporom, začali sa remeselníci rovnakého, resp. príbuzného remesla zlučovať do bratstiev, z ktorých sa vyvinuli cechy nemeckého typu.

V Kežmarku i Levoči pracovalo v 15. - 19. stor. okolo 40 cechov, okolo 15 cechov mala Spišská Belá, Ľubica, Spišská Nová Ves, Spišské Podhradie, Spišská Sobotka atď. Je samozrejmé, že v mestách bolo viac druhov remesiel ako cechov, ale viaceré nemali potrebný počet majstrov - aspoň troch - na založenie samostatného cechu.

Učňovské zvyky

Na čele cechu stál cechmajster, vyvolený spomedzi majstrôv, ktorí sa delili na starších a mladších. Podobné delenie mali aj tovariši, ktorí mali o niečo viac práv ako učni, ktorí v cechu prakticky nič neznamenali. Na základe artikulov všetkých cechov na Spiši, ktoré patrili svojím charakterom k nemeckému cechovníctvu, sa mohol stať učňom iba ten, kto mal zákonitý pôvod a pochádzal "z poctivého lôžka". Niektoré cechy si vyžadovali aj nemecký pôvod učňa.

Učňovská doba trvala 2 - 4 roky, u hodinárov a zlatníkov až do 6 rokov. Keď sa chlapcovi skončila učňovská doba, zasadli všetci majstri cechu, prišli rodičia učňa a učeň bol slávnostne z učenia "prepustený". Dostal výučný učňovský list a súčasne ho zapísali medzi tovarišov. U

niektorých cechov sa konali pompézne krsty, na ktorých sa zabávalo celé mesto. Učeň sa totiž nemohol oficiálne stať tovarišom, kým neprešiel symbolickým krstom.

Tieto krsty sa konali v období fašiangov hlavne v Kežmarku, ktorý sa stal doslova centrom spoločenského života spišských remeselníkov. Hádám najzaujímavejší krst mali *mäsiari*. V deň krstu nosili po celom meste mäsiarski tovariši učňov obkročmo sediacich sa tyčiach ako na koni a tí rozhadzovali do obecenstva sušené slivky, pomiešané s uhlíkmi. Kto nepostrehol rozdiel, prišiel o zuby. Zatiaľ ďalší tovariši prigúľali pred dom cechmajstra dva sudy, do ktorých naliali ľadovú vodu. V jednom sude bola čistá voda, druhý sa znečistil odpadkami zo zabíjačiek a obsahom čriev zabitých zvierat. Učni boli oblečení do tenkých ľanových košiel, ale tie aj tak nič neboli platné. Na pokyn cechmajstra boli učni ponorení dolu hlavami trikrát do špinavej a trikrát do čistej vody, aby symbolicky zmyli zo seba prach učňovských rokov. Otužili mládenci si z kúpeľa nič nerobili, vodu z kadi prskali na okolostojacich a keď vyskočili zo suda, do malej krhlice nabrali práve tú špinavú vodu a pustili sa do naháňačky a oblievačky obecenstva.

Krst *garbiarskych* učňov za tovarišov však hraničil s nebezpečenstvom života. Učni museli vyliezť na strechu domu - remeselnícke domy boli poväčšine poschodové - zo strechy sa presunuli na odkvapovú rúru, ktorá vyčnievala hlboko do ulice. Pod rúrou už stáli štyria silní garbiarski tovariši, ktorí držali v rukách veľkú vypracovanú volskú kožu, na ktorú musel garbiarsky učeň zoskočiť, aby postúpil do "stavu tovarišského". Po zoskoku ho ešte párkrát tovariši vyhodili do vzduchu, takže skákal ako na trampolíne. Bolo šťastím, že učni do kože trafili a nespadli na zem, lebo by sa boli zabili. Tento zvyk sa používal údajne do polovice 18. storočia.

Symbolický krst *rybárskeho* učňa za tovariša nie je veľmi presne určený. Podľa jednej verzie spočíval v šikovnosti učňa. Nádejný adept za tovariša musel so zviazanými očami chytiť podberákom rybu v sude, ktorá plávala medzi rôznym haraburdím. Podľa druhej verzie sa spomína ako krst aj ľadový kúpeľ - novopečeného tovariša hodili jednoducho do rieky a v prípade Kežmarku je možné, že aj do mestských priekop pred opevnením, kde plávali ryby, pretože priekopy boli napojené priamo na rieku Poprad i Ľubický potok.

Aj *debnári* mali svoje krsty. Po celom Slovensku bolo známe tzv. šlajfovanie - prijímanie učňa do tovarišského stavu, kde ho pri rozprávaní o slastiach a strastiach tovarišského života na vandrovke fackali, šklbali a ťahali za vlasy, špinili mu tvár sadzami, olievali ho vínom a pod.

Tovarišské zvyky

Tovariš pracoval u svojho majstra krátko, potom sa vybral na povinnú vandrovku po Uhorsku, ktorá trvala najmenej tri roky. No tovariši niektorých remesiel, ako napr. farbiarov, museli zase vandrovať iba za hranicami Uhorska a ich vandrovka sa pretiahla aj na 10 rokov. Tovariši jednotlivých remesiel mali rôzne oblečenie, viacerí šli ovešaní pracovným náradím. Vandrujúci farbiarski tovariši boli napr. charakterizovaní dlhým modrým plášťom, vysokým čiernym klobúkom a batohom - kapsou na chrbte.

Keď sa vrátil tovariš z vandrovky k svojmu majstrovi, pracoval u neho pár mesiacov a začal sa pripravovať so súhlasom cechu na majstrovskú skúšku (Meisterstück). Jej podmienky určovali artikuly cechu. Ak skúšku spravil, zaplatil cechu poplatok, pripravil predpísovanú majstrovskú hostinu a bol zapísaný do cechovej knihy medzi majstrov. Pravda, ani majstrovská skúška sa neobišla bez zvykov. Napr. v nemeckých obciach mali obyvatelia pri majstrovských skúškach *mäsiarov* dokonalú zábavu. Ak sa chcel stať tovariš majstrom, musel jedným úderom skoliť voľa, druhým prasa a obe zvierať v ten istý deň za pomoci učňov a tovarišov aj spracovať. Kým však došlo k porážke, remeselníci pochodovali v sprievode, na čele viedli ozdobeného voľa so všelijakými stuhami na rohoch, na chrbáte mal prikrývky, učni hnali aj prasa, ktoré podchvíľou z radu vybehlo a bolo ho treba prinavracáť. Mladý adept na majstrovstvo bol slávnostne oblečený a stuhy zdobili aj jeho sekeru. Keď sprievod prišiel k domu cechmajstra, voľa uviazali tak, že stál len na zadných nohách, dráždili ho, aby mal budúci majster čo najťažšiu prácu s jeho porážkou. Ale obyčajne svoje remeslo ovládal a predpísané skúšky zložil. Kým sa trápil s výrobkami, zatiaľ komisia, zložená z cechmajstra a pánov majstrov, sa na jeho trovy hostila.

Niektoré cechové artikuly zanechali aj predpísané chody hostiny, ktoré musel pripraviť mladý majster po úspešnej skúške. Napr. menu kežmarských *čičmárov* malo štyri chody:

1. chod: hovädzie mäso na čiernom korení s ryžou
2. chod: po 10 funtov hovädzieho, bravčového a teľacieho mäsa, vykúpená hus, plnené prasiatko, štyri sliepky a na každej mise ešte dve kurčatá
3. chod: korenená kapusta s mäsom a na každej miske ešte po dve husi a sliepky
4. chod: ryža v mlieku s medom a ku všetkému ešte dve penty vína.

Gombikársky cech v Kežmarku tiež ako jeden z mála predpisoval vo svojich artikuloch jednotlivé chody hostiny, ktorú musel pripraviť mladý majster po úspešnom ukončení Meisterstücku. Kto nemal peniaze na zhotovenie hostiny, musel zložiť aspoň dva zlaté, za čo sa kúpilo jedlo a pite.

Chody majstorskej hostiny boli nasledujúce a takmer navlas podobné prešovským gombikárom:

1. hovädzie mäso s korením a cesnakom a pár kapúňov alebo sliepok s ryžou,
2. plnené prasiatko, jedna hus, jeden kapúň, štyri plnené mladé kurčatá, po 8 funtov bravčového, tefacieho a pečeného hovädzieho mäsa, zadná časť zajaca,
3. kapusta s mäsom,
4. ryža v mlieku s cukrom a škoricou.

Po tom všetkom sa podávalo ešte ovocie, pre všetkých víno za dva zlaté a každému ešte jedna pinta vína. Všetko malo byť pripravené na jednom stole. Ako vidieť, zemiaky ešte v jedálnom lístku nefigurovali, na Spiš sa dostali až v polovici 18. storočia.

Tieto predpisy na hostiny sú pomerne striedne, ak si predstavíme, že ševci z Myjavy mali až 20 chodov. Nie div, že panovníčka Mária Terézia zakázala všetky cechové hostiny s výnimkou jednej do roka.

Zvyky majstrov

Cechy žili vo svojom vnútri bohatým spoločenským životom, ako keby si chceli vynahradiť všetky ťažkosti pri práci. Sedenia cechu boli riadne a mimoriadne. Raz za štvrťrok (niekde aj častejšie) sa robili suché posedenia cechu, kde sa predkladalo vyúčtovanie a nikto vtedy nesmel prísť s nožom, dýkou, palicou, kyjom alebo inou zbraňou, ale robili sa aj výročné účtovania. Raz za rok sa konal tzv. Bruderbier a vtedy sa zišli všetci členovia cechu aj s manželkami a deťmi a spoločne vypili sud piva. Kto sa niečím previnil, musel chýbajúce pivo v sude doplniť. Previnenie spočívalo v nadávke, zahrešení, buchnutí pästou do stola, vo vyliatí obsahu pohára a pod. Kým pri pití prvého suda sa nikto nesmel pod trestom pokuty z miestnosti vzdialiť, pri pití druhého suda to už bolo dovolené. Ďalšie - mimoriadne posedenia majstrov boli pri prijímaní učňov, pri ich prepúšťaní, pri odchode na tovarišskú vandrovku, pri majstorskej skúške, pri vítaní Nového roka, na Tri krále, na deň patróna cechu, na deň voľby nového cechmajstra, ak sa náhodou nekonal na deň cechu, pri všetkých väčších

cirkevných sviatkoch, pri krstínách, zásnubách, svadbách i karoch členov cechu. Tak vznikli aj tzv. "blau Montag" - modré pondelky, odpočinkové dni po "pernej" nedeli. Vtedy sa chodilo neskôr do práce, ba v ten deň sa členovia cechu aj povinne kúpali. Neskôr sa modré pondelky prísne zakazovali.

Viaceré remeslá boli charakterizované aj pesničkami - na Spiši je známa napr. slovenská pieseň o mlynároch "Veš ty zajdu i ja zajdu", nemecký kováčsky tanec s piesňou o dôverčivom kováčovi alebo pieseň z r. 1799, opisujúca činnosť *farbiara*, ktorú zrejme ešte v časoch rakúsko-uhorskej monarchie alebo I. ČSR zapísal J. Fabiany, pôvodný obyvateľ Spiša, vstahovaný do Nemecka. Žiaľ, nápev piesne nie je známy. Pieseň uverejnil Karpathen Jahrbuch 1991 s doslovným textom:

Färberspruch von 1799.

Giesser Wasser in die Kuppen,
schürt das Feuer mächtig an,
daß das Farbholz in dem Strudel
Seine Farbe lösen kann.

Mischt die Farben recht zusammen,
legt die Stoffe nun darein,
ist die nötige Zeit verflossen,
wird die Färben fertig sein.

Nehmt die Haspel, nehmt die Stöcke,
spielt im frischen Wasser sie
und dann fängt sie auf zum Trocken,
in die Mangel geht's morgen früh.

Schön und fein ist Woll' und Seide,
Leinen und auch Bäderwand,
in den schweren Handelswagen
fahren sie durch's deutsche Land.

Ehrenvoll sei jener Männer,
Heut' zu dieser Stunde gedacht,
denn die Zunft der Weber, Färber
hat der Stadt Wohlstand gebracht.

Fašiangové zvyky

Rôzne cechové zvyky však vyvrcholili v období fašiangov, keď sa konali krsty učňov na tovarišov, maškarné a alegorické sprievody, voľby nových cechmajstrov a aj prenášanie cechovej truhlice z domu starého cechmajstra do domu nového.

Prím v organizovaní fašiangov v Kežmarku hrali *mäsiarski* tovariši. Zišli sa v nedeľu pred fašiangami a pripravili masku z čerstvej teľacej kože, ktorú vypchali slamou, ovenčili, pripevnili na tyč a vystrčili cez oblok alebo dymník von - to bol vývesný štít fašiangovej slávnosti. Pracovná doba cez fašiangy bola v Kežmarku veľmi divná, lebo sa uvádza, že sa na námestí tancovalo cez deň i noc a dokonca počas celých fašiangov s výnimkou piatkov. (Domnievame sa však, že šlo len o posledný fašiangový týždeň.) Od obeda do súmraku mohli tancovať aj deti, potom bola prestávka na večeru, na to trubači pred hergergom - nocľahárňou vandrujúcich tovarišov - zatrúbili signál, že tanec pokračuje a ten trval až do polnoci. Na tanec prichádzalo hodne dievčat a hlavne dcéry cechových majstrov, do ktorých sa mohol zahľadiť ne jeden tovariš. Najstarší mäsiarsky tovariš organizoval tanec tak, že neostalo sedieť ani jedno dievča. K výtržnostiam nedochádzalo, pivo v sudoch bolo slabé, víno sa údajne takmer vôbec nepilo. Ak sa náhodou niekto prehrešil, dostal po zadku mäsiarskou feruľou - tzv. regimentom, znakom hodnosti pána cechmajstra. Tento regiment mal tvar drevenej palacinkárne a bol na ňom vyrezaný znak cechu - volská hlava s prekříženými sekerami. Pred piatkom sa vyberali tovariši na tzv. Schleifling alebo Tagereise - dennú "okružnú" jazdu po meste, obišli s muzikou domy majstrov a vykrúcali ich dcéry, za čo boli pohostení a obdarovaní peniazmi. Z peňazí sa hradili fašiangové výdavky. Už v dávnych storočiach sa v Kežmarku spomína pečenie fašiangových "krapní" a "fánkov".

Aj kušníeri - *kožušníci* mali svoje zvyky, ktoré vyvrcholili v období fašiangov. V tom čase už bolo po voľbe nového cechmajstra a bolo treba k nemu presťahovať cechovú truhlicu. Tento ceremoniál začal zhromaždením majstrov, tovarišov a celého cechu pred domom bývalého cechmajstra. Najstarší tovariš sa mu poďakoval za starostlivosť, všetci prijali malé pohostenie od manželky starého cechmajstra a potom sa zoradili do sprievodu.

Sprievod bol alegorický. Na jeho čele niesli tovariši cechový znak, za nimi šla muzika, zložená z píšťal a bubnov. Za muzikou kráčal šašo a za ním uhorský jazdec s tasenou šabľou. Tento jazdec bol spolovice atrapou - nemal totiž živého koňa, ale koňa predstavovalo drevené koryto, ktoré malo vyrezaný otvor pre telo jazdca. Jazdec vstúpil do otvoru, koryto pripevnil o

seba a prikryl rôznymi kožušinami. Kráčal na vlastných nohách, k bokom mal však pripevnené handrové nohy v čižmách a ostrôžkach. Na prednej časti koryta bola pribitá drevená konská hlava, vzadu zase chvost. Bol to komický obraz - do polpása bol jazdec normálnej výšky, od polpása trpaslík. Za ním šli tovariši s nosidlami, kde bola na kožušinách položená cechová truhlica. Sprevádzali ju štyria tovariši, preoblečení za Turkov alebo černochovej, v rukách mali tasené šable, na ich hrotoch bol napichnutý citrón. Tanečným krokom ich nasledoval celý cech. Sprievod prišiel k domu, kde býval nový cechmajster - tam prijal pohostenie od novej cechovej matky a mohol sa začať tanec. Hovorilo sa o trojdňovom tanci, ktorý sa volal "Zuspringer" - priskakujúci. Tancovali ho totiž kožušníci, ale za poplatok 20 grajciarov mohol k tancujúcim "priskočiť" aj hocikto iný.

Kežmarskí *debnárski* tovariši (a nielen kežmarskí) sa tiež predvádzali v období fašiangov. Pochodovali v sprievode, boli odetí v bielom šate, ozdobení pestrofarebnými stuhami, v rukách mali kovové alebo drevené obruče, na ktorých stáli poháre, naplnené vínom. Debnári točili obruče nad hlavami, pričom im poháre nespádli. Pri muzike poháre sňali a ich obsah vypili "na ex".

Keďže zvyky jedného druhu cechov boli takmer všade rovnaké, je možné, že zvyky prešovských gombikárov zo 17. stor. prebrali aj kežmarskí *gombikári*, tým viac, že sa robili počas fašiangov. Gombikári pripravili alegorický sprievod. Na jeho čele šiel obrnenec, za ním trubači a bubeníci. Potom šiel tovariš, preoblečený za grófa v sprievode dvoch fuzáčov - jeden mal biele, druhý čierne fúzy, v rukách držali tasené šable. Za nimi nasledovala alegória ročných období. Jar predstavoval učeň v dlhej bielej košeli, v ruke mal zelenú papierovú zástavku. Za ním šli dvaja tovariši v zelených šatách s pučiacimi ratolesťami. Leto predstavoval učeň tiež v bielej košeli, len zástavku mal žltú, aj za ním idúci dvaja tovariši boli v žltom a držali pšeničné klasy. Jeseň predstavoval učeň v bielej košeli s červenou zástavkou, aj dvaja tovariši boli v červenom a niesli veľkú hrušku. Zimu predstavoval učeň v tmavomodrom odeve s tmavomodrou zástavkou, za ním šli tovariši - jeden v tom istom oblečení niesol z papiera urobenú sviecu a druhý bol oblečený za čiernoodetú ženu s kapucňou, pláštom a rukavicami. Nasledovali ich ešte dvaja obrnenci a dvaja učni, ktorí preoblečení za anjelov niesli veniec so znakom gombikárskeho cechu. Za nimi šiel tovariš, ktorý niesol na koberci položenú cechovú truhlicu. Nasledovalo ho celé osadenstvo cechu.

Počas fašiangov vystupovali so svojimi zvykmi aj *kováčski* tovariši, resp. učni. Dvaja tovariši sa odeli do náprsných pancierov - korysov, postavili sa

proti sebe s halapartňami alebo sekerami a snažili sa jeden z druhého pancier zhodiť. V druhom prípade sa snažili halapartňami udierať tak, aby sa ich hrot sklzol protivníkovi popod pazuchy. Snahou bolo aj zhodiť súpera ako prvého na zem. Tie isté pravidlá mal aj súboj s kopijami alebo palicami. Ba dokonca sa s nimi bojovalo aj naraz - v jednej ruke kopija, v druhej palica, palica mala zlomiť súperovu kopiju, kopijou sa mal zasiahnuť súper. Obmenou bol súboj na koňoch, kde sa jeden druhého dlhou palicou snažil vyhodiť zo sedla a pripomínal takto staré rytierske turnaje.

Cechové zvyky *kolesárov* a *kováčov* sa predvádzali ešte aj r. 1867 (*Zipser Anzeiger* r. 5, č. 3. 1867) a údajne posledné sa konali 8. januára 1874.

Dňa 8. januára 1867 "premiestňoval" cechovú truhlicu z domu starého cechmajstra do domu nového slávnostný sprievod. Voľba sa uskutočňovala raz za štyri roky. Na čele sprievodu kráčali dvaja tovariši v brnení, medzi nimi poskakoval učeň vo svetlom odeve, predstavujúcim Eulenspiegela a šľahal bičikom raz jedného, raz druhého obrnenca. Za nimi kráčali traja tovariši so znakom kolesárskeho a podkovárskeho cechu, ktorý pozostával z kola a veľkej podkovy - z jej strán viseli tri a tri malé podkovičky. Nasledovali ich tovariši a majstri oboch remesiel. Za nimi šla hudba, potom tovariš s táckou, na ktorej niesol fľašu vína a sklenené poháre, ďalší tovariš niesol veľkú cínovú misu na polievku - dar pre manželku nového cechmajstra. Na konci šli dvaja tovariši, nesúci cechovú truhlicu. Keď hudba prestala hrať, tovariš vzal pohár, pozdvihol ho, pripil na zdravie cisára, mešťanostu a mestskej rady, majstrov a tovarišov oboch remesiel, potom naplnil pohár vínom a vyhodil dovysoka tak, aby sa pri páde rozbil na tisíc kusov. Ten istý akt sa odohral pred domom mešťanostu, mestského kapitána a pred radnicou. Napokon sa v dome nového cechmajstra konalo malé pohostenie, potom sa všetci vybrali do hostinca na tanec, kde sa k nim pripojili aj ostatní obyvatelia mesta.

Na záver fašiangov pripravili *mäsiarski* tovariši aj tzv. Genstrei - husiu jazdu, čo bolo pomerne drastické. Dvaja tovariši mali v rukách vysoké palice, spojené povrazom. Každý šiel na opačnú stranu ulice. Cez ulicu natiahli povraz, v ktorého strede boli priviazané dve živé husi. Na neosedlaných koňoch prišiel sprievod, na čele šla hudba - trubači, potom nosiči cien pre víťazov (ako ceny slúžili hodvábné šatky i strieborný príbor) a za nimi šli jednotlivito alebo v pároch súťažiaci - tovariši alebo mladí majstri všetkých kežmarských cechov. V prvom nájazde pod povraz sa usilovali dľaňami zabiť úbohých vtákov alebo im vykruťiť krk. Potom nasledoval ďalší nájazd. Vyhral ten, kto odtrhol husiu hlavu alebo z nej najväčší kus. Keď sa

jeden pár husí roztrhal, vymenili ho ďalším. Podobný zvyk sa udržiaval aj v Košiciach, ako píše vo svojich spomienkach v 2. pol. 17. stor. Daniel Speer alias Uhorský Simplicissimus, ale tam tovariša, ktorý odtrhol hlavu, začali ostatní naháňať, aby mu vzali cenný úlovok.

Novodobé zvyky

R. 1872 boli cechy zrušené a tým zanikol aj ich spoločenský život, hoci tradícia ešte kde-tu zachovala jeho náznaky. Zaujímavý zvyk existoval ešte r. 1938 vo Forbergu - Stráňach pod Tatrami, ktorý pripomínal prenášanie cechovej truhlice. Pritom tunajší obyvatelia sa zaoberali prevažne poľnohospodárstvom. V obci existovalo bratstvo - Bruderschaft, za ktorého členov mohli byť vyvolení len najväčzejší mladí obyvatelia obce. Vždy 1. februára zhromaždil odstupujúci Brudervater členov bratstva, hostil ich a všetci sa dobre zabávali. Neskorý príchod sa trestal finančnou pokutou. Pokuty sa zbierali do vrečka bratstva a použili sa na prípravu tzv. Bruderbier. Sedenie malo svoje presné pravidlá - určovalo, aké jedlá sa môžu podávať, ba aj to, kedy sa bude podávať podľa starého receptu vyrobená domáca pálenka Grullentei, kedy víno a pivo. V druhý deň popoludní sa každý člen vyzdobil zelenými stuhami, zhromaždil pred obecným domom a odtiaľ všetci pochodovali k starému Brudervaterovi, od ktorého preniesli truhlicu a kľúč k novému. Truhlica bola prikrytá hodvábnou šatkou, k nej postavili fľašku Grullentei a domáci chlieb. Truhlicu uložili pod baldachýn, kde kráčal aj starý Brudervater a muzikanti. V tretí deň maskovaní členovia bratstva chodili v obci z domu do domu, kde ich obdarovali - časť týchto darov odniesli novej Brudermutter. Tento zvyk v Stráňach je preto prekvapujúci, že v tejto obci žiaden samostatný cech neexistoval, no napriek tomu spomínaný zvyk nesie atribúty starých cechových zábav. Pozostatok alegorických remeselníckych sprievodov vidíme ešte aj v karnevalovom sprievode v Spišskej Belej dňa 2. marca 1924, kde sa zišlo údajne 4000 ľudí z celého Spiša a samotný sprievod trval viac ako dve hodiny. Na čele sprievodu šiel jazdec v spišskom odeve, nasledovali ho trubači, potom jazdci v arabskom oblečení. Medzi inými boli v sprievode klauni, alegorické vozy, symbolizujúce jar, leto, jeseň a zimu... Vrcholom zábavy bolo ťahanie voľa na beliansku zvonnicu, ktorý podľa povesti tam mal zožrať trávu... Pravda toto už s cechmi nemá nič spoločného, hoci karnevalové sprievody v Belej sa konali až do II. svetovej vojny.

Po vojne došlo k odsunu nemeckého obyvateľstva. Tak isto sa odsúdili na zánik jednotlivé remeslá a malí živnostníci. Pochopiteľne s nimi zanikli aj akékoľvek remeselnícke zvyky.

Literatúra:

1. BARÁTHOVÁ, Nora: Tak sme žili. Kežmarok 1996
2. BRUCKNER, Győző: A Késmárki céhok jog-és művelődéstörténeti jelejtősége okirattárral. Miskolc 1941. str. 337- 346.
3. CSAPLOVICS, Johann: Gemälde von Ungern II. Pest 1829.
4. Dejiny Levoče I. Košice 1974.
5. DEMKÓ, K.: Késmárk város kereskedelmi szabályzata a XV.-ik század elejeről. Történelmi Tár, zv. 9, 1886.
6. Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, Bratislava, SAV 1995.
7. GENERSIICH, Christiach: Merkwürdigkeiten der Königlichen Freystadt Késmark I. Caschau 1804.
8. GRÉB, Julius: Zipser Volkskunde. Kesmark 1932.
9. CSAPLOVICS, Viktor: Alte Satzungen Einiger Gewerbezünfte in der Zips. Karpathen-Post r. 60, č. 7, 1939.
10. HORVÁTH, PAVOL: Z cechového zvykoslovía na Slovensku v 2. pol. 18. stor. Slovenský národopis r. 15, č. 3, 1967.
11. HORVÁTHOVÁ, Emília: Remeselnícke zvyky v Kežmarku na počiatku minulého storočia. Acta ethnologica slovaci I. Bratislava 1974.
12. HOUDEK, Ivan: Cechovníctvo na Slovensku. Martin 1943.
13. LIPTAK, Johann: Zinsregiste der Stadt Käsmark vom Jahre 1434: Südostdeutsches Archiv 2. Band /1. Halbband, München 1959.
14. MIKOLIK, Emmerich: Fasching in Forberg. Zipser Jahrbuch mit Kalender 1939. Kesmark 1938.
15. SZÁDECZKY, Lajos: Iparfejlesztés és a cézhek története Magyarországon. I. - II. Budapest 1913.
16. ŠPIESZ, Anton: Remeslá na Slovensku v období existencie cechov. Bratislava 1972.
17. TÓTH, Sándor: Sáros Vármegye monografiája III. Budapest 1912.
18. Uhorský Simplicissimus. Bratislava 1964.
19. Vermög gnädigen untern 20-steren November 1780 abgelassenen Decret eines hoch löbl. königl. Statthalterey Raths, wird hiemet ihro K. K. apostolischen Majesät allergnädigste Willens Neynung, allen Zünfften und Bruderschaften zur gehöriger Wissenschaft und Bevolgung mittgetheilet ... Käyssmarck 31. III. 1781.
20. WEBER, Samuel: Zipser Geschichts- und Zeitbilder. Leutschau 1880.
21. Zipser Anzeiger r. 5, č. 3, 1867.
22. Whm: Alte Kesmarker Gebräuche, Zipser Anzeiger r. 5, č. 6 - 11, 1867.

ZO ZVYKOSLOVIA REMESELNÍKOV - HRNČIAROV

(Na príklade novohradskej hrnčiarskej lokality Halič)

Dita Nociarová

Príspevok je výsledkom sumarizácie poznatkov z výskumu ľudového hrnčiarstva v obci Halič, vykonaného pre potreby NM v Lučenci od konca 80. rokov do r. 1997.

Skôr, než prikróčíme k nosnej téme, ktorou je zvykoslovie hrnčiarov, považujem za potrebné uviesť stručnú charakteristiku minulosti i súčasného stavu hrnčiarstva v Novohrade a základné informácie o sledovanej lokalite.

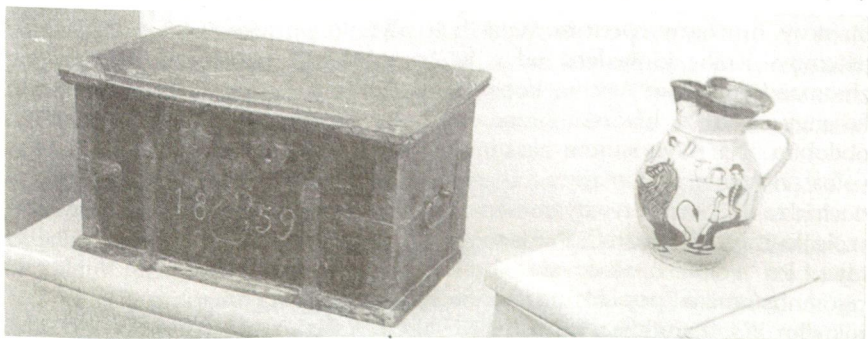
Početnosť a životaschopnosť hrnčiarstva v priamej návaznosti na surovínové zdroje na území historického regiónu Novohrad Gemer je všeobecne známa. "V strednej Európe niet inej oblasti, kde by na takom malom priestore bolo nahustených toľko dedinských a mestských hrnčiarskych stredísk, ako ešte prednedávnom práve tu. Počet týchto stredísk presahoval v prvej tretine 20. storočia 40 lokalít¹. Íly Ipelskej doliny sa vyznačujú výbornou plastičnosťou, tvárnosťou, nie sú citlivé na sušenie a pritom sú žiaruvzdorné. Ich zásoby by rozsahom vystačili pre všetky výrobné ľudovej keramiky na Slovensku.² Novohradská hrnčina sa vyznačuje pórovitosťou a výbornými tepelno-izolačnými vlastnosťami - chladivosťou.

Zatiaľ čo hrnčiarstvo na Gemi bolo a je už desaťročia centrom záujmu viacerých bádateľov, Novohrad je v odbornej spisbe stále územím neznáma, alebo sa spomína len okrajovo. Tento nezujem vyplýva pravdepodobne z faktu, že tradičná hrnčiarska výroba v polovici 60. rokov 20. stor. celkom zanikla. Jediný hrčiar - Ján Hajtol z Devína pracoval do konca 70. rokov, ale v poslednom tvorivom období nadväzoval na lokálne tradície, a inšpiroval sa tvarmi a dekormi sklárskych výrobkov. Je paradoxné, že na území Novohradu, kde bolo začiatkom 19. stor. množstvo hrčiarских lokalít (Ján Čaplovič v roku 1818 uvádza Poltár, Zelené, Kalinovo, Hrabovo, Veľkú Ves, Tomášovce, Vidinú, Opatovú Maškovú, Halič, Podrečany, Jurajovu Viesku³ a nespomínajú sa ďalšie - Bolkovce, Čamovce, Filakovo, Šurice, Tuhár, Stará Halič...), pracuje v súčasnosti jediný keramik, absolvent ŠUP v Bechyni. Pracuje v Gregorovej Vieske a aj keď sa zaujíma o miestnu hrnčiarsku výrobu, produkuje len komerčný módný tovar. Snahy o podporu tradičného remesla a podchytenie hrnčiarov, konkrétne v najznámejšej novohradskej lokalite, v Haliči, prejavil opakovane v 40. i 60. rokoch ÚLUV, žiaľ neúspešne. V Haliči, kde v r. 1900 pracovalo 86 hrnčiarov, čo bol najvyšší počet počas existencie dielní⁴, nežije už ani jediný.

Uvedené fakty slúžia na ozrejenie toho, prečo sa v príspevku nebudeme venovať súčasným prejavom. Porovnaním písomných prameňov s výpoveďami informátorov je možné vystopovať isté vývojové zmeny.

História obce Halič siaha do 12. stor. a spája sa s hradom na kopci v strede dediny, sídlom viacerých šľachtických rodov. Poslednými majiteľmi do r. 1948 boli Forgáchovci. Od prípony ich mena - For-gách je odvodený i historický názov obce - Gacsch (1787), Gács (1808)⁵. Týmto názvom bývala značená i hrnčina. Ľudové hrnčiarstvo bolo v Haliči oblasťou v ktorej sa najdlhšie a naintenzívnejšie udržali prvky tradičnej ľudovej kultúry. Obyvateľstvo sa veľmi skoro, v porovnaní s inými novohradskými lokalitami, stretlo s cudzorodými civilizačnými vplyvmi spôsobenými blízkosťou mesta (Lučenec je vzdialený 7 km) a feudálneho sídla, priamym obchodným prepojením s blízkymi trhovými strediskami a prostredníctvom vykupovačov hrnčiny malo kontakty so vzdialenými centrami v celom Rakúsko-Uhorsku. Produkcia haličských hrnčiarskych dielní ďaleko presiahla regionálny rámec, čoho dôkazom je dnes jej hojné zastúpenie v zbierkových fondoch mnohých slovenských a maďarských múzeí. Významný je fakt, že od r. 1769 do r. 1926 fungovala v Haliči známa manufaktúra na výrobu súkna. Menej známa, ale vo vzťahu k sledovanej problematike podstatná je skutočnosť, že od konca 17. stor. do r. 1840 bola v Haliči i výrobňa fajansových nádob⁶. Manufaktúrna výroba mala za následok príliv nového obyvateľstva z nemecky hovoriacich krajín. Týmto spôsobom došlo k stretu a vzájomnému prepojeniu viacerých kultúrnych vplyvov. Tu kdesi majú korene remeselnícke - hrnčiarske zvyky späté s cechovou, neskôr profesijnou spolkovou organizáciou.

Samostatný hrčiarsky cech bol v Haliči založený v r. 1726 a združoval 58 majstrov⁷. Oficiálne zrušenie cechov v roku 1872 neznamenalo úplný

Cechová trublica a cechový krčab hrnčiarskeho cechu v Haliči

Foto: Archív
Novohradského múzea

zánik profesijných organizácií, ani cechových zvyklostí. Aj haličskí hrnčiarri si vytvorili spolok, ktorý naďalej označovali cechom, resp. "Slávna cecha hrnčjarska", volili si cechmajstrov, platili finančné príspevky do spoločnej pokladnice a zachovávali isté vnútroorganizačné pravidlá a zvyklosti. Pramene informácií k bližšiemu poznaniu týchto zvykov sú písomné, doteraz existujúce v súkromnom vlastníctve potomkov jedného z posledných haličských hrnčiarov a posledného predsedu hrnčjarskej pochovávaajúcej jednoty Antona Rajpricha v Haliči.

Sú to:

"Matrica Slávnej Cechi hrnčjarskej Gáčšanskej v Tisíc osemsto peťdesiatom druhom Roku uvedená"

"Protokol Pre podporujúci spolok Hrnčjarski Založený roku 1894 Januára l.ho."

"Pokladná kniha Hrnčjarskej pochovávaajúcej jednoty v Holiči".

Informácie z uvedených zdrojov sú doplnené o výpovede informátorov - bývalých hrnčiarov a ich potomkov.

Cechová kniha ("Matrica Slávnej Cechi hrnčjarskej Gáčšanskej") bola uložená v cechovej truhlici - "láde". Jej opateru spolu s uschovanými písomnosťami, poplatkami a cechovou pečatou, mal v úschove cechmajster, neskôr predseda podporného spolku a predseda pochovávaajúcej jednoty v jednej osobe. "Cechová láda" existuje doposiaľ v súkromnom vlastníctve. Je to drevená truhlica s okovaným poklopom, uzamykateľná dvoma zámkami, zdobená lineárnou rezbou - motív krčaha medzi letopočtami 1859 a 1914. Druhý letopočet zodpovedá dátumu posledného písomného záznamu v cechovej knihe.

Vráťme sa však k už spomínanej cechovej knihe. Úvodné strany knihy obsahujú menoslov hrnčiarov združených v cechu. Niektoré mená sú doplnené dátumom úmrtia. Zo zápisu nie je možné určiť presný počet majstrov hrnčiarov, pretože mená boli plynule pripisované bez označenia dátumov. Kniha je vedená od r. 1852 a obsahuje protokoly zo zasadnutí zhromaždení členov cechu, konaných každoročne v čase fašiangov. Práve fašiangy boli z hľadiska remeselníckeho zvykoslovía najvýznamnejším obdobím. Na slávnostnom zasadnutí v tomto čase prebiehala každoročne voľba nového cechmajstra a ostatných funkcionárov (bejárromešter - dochádzajúci majster, atyamester - otec majster, deikán - zapisovateľ, szolgálo mešter - slúžny). Predstavenstvo sa volilo vždy na obdobie jedného roka. Po voľbe nasledovalo slávnostné prenášanie cechovej truhlice s písomnosťami a poplatkami do domu nového cechmajstra. Ešte v 20. rokoch 20. storočia sa konalo takéto slávnostné prenášanie lády. Informátorka si na to spomína takto: "Na fašangi každí rok bola voľba

nového precedu spolku. Šeci sa zišli, mali zábavu. Bursa sa to volalo, to tá zábava u nového precedu. Aj tancovalo sa, to mládeš. Slávnosne prenášali tú ládičku. Dvaja ju niesli a mali drevené šable⁸. Pamätníci si spomínajú, že v 30. a 40. rokoch bývali na fašiangy hrnčiarске zábavy. Organizovali ich hrnčiari v miestnom hostinci. Na zábavách bolo všeličo dovolené a tolerované:

"Ani žandári sa vtedi nestareli". Zábave predchádzali sprievody hrnčiarov v prezlekoch za ženy a zvieratá. Deti na nich zďaleka pokrikovali: "Hrnčiari idú! Hoci v sprievode boli aj druhí s dediní"⁹.

V cechovej láde boli uložené pravidelné poplatky členov, ale i financie získané z pokút. V zápise z roku 1860 sa píše, že cezpoľný chlapec, ktorý sa chcel stať učňom, musel zaplatiť 6 Zl. ako "pripovedanku", domáci 1 Zl. Do cechu pripovedali štyrikrát ročne - na fašiangový pondelok, na turičný pondelok, na Sv. Štefana a na kračúnskeho Štefana (zápis z r. 1862). Za "prepúšťanku" z učňovania sa platilo 2 Zl 40 gr. (1860). Za porušenie cechových nariadení sa platili pokuty v zlatkách vo výške odstupňovanej podľa závažnosti priestupku. Napríklad za každý deň neoprávneného držania pečate u seba 20 grajciarov (1872), pre toho "ktorí sa opováži okrem štvrtku po Lučenci t.j. po meste hrnce roznášať tieš pot tú istú pokutu podpadne jako ten, ktorí pri jarmoku porjadok nedodrží - 5 Zl." (1888). Tri týždne pred začiatkom fašiangov sa mali všetky poplatky a dlhy vyrovať (1870).

Podľa výpovedí respondentov "disciplína v cechu musela byť. Keť majster nešiel v nedeľu ráno do kostola, musel platiť pokutu dva grajciare"¹⁰. Cechmajster mal na jarmoku vyhradené najvýhodnejšie miesto na predaj. Ďalšie záznamy v cechovej knihe upravujú práva a povinnosti členov cechu. Napr. v zápise z r. 1858 sa píše: "... Za učňa len takovi mladíci môžu sa prijať, ktorí 12 rokov majú a školi potrebné dokonali". Učeň sa prijímal na 4, najviac 5 rokov. Majstri majú učňov každú nedeľu na dve hodiny do školy posilať a platiť náklady na školu "ktorú trovu ale učňovia po prepustení majstrom odrobet musia". V učňovskej zmluve z r. 1937 sa už uvádza doba učenia len dva roky a "o vydržovanie, šatenie, stravu a pranie sa stará matka".

Druhým najobsažnejším okruhom prameňov sú písomnosti týkajúce sa podporného hrnčiarскеho spolku a Hrnčiarскеj pochovávaúcej jednoty v Haliči. Podporný spolok v roku svojho založenia (1894) mal 68 zakladajúčich členov. Vstupná základná taxa do spolku bola 50 grajciarov a za každý štvrtrok príspevok 20 grajciarov, teda ročný poplatok na člena tvoril 130 gr. Posledný záznam o príjmoch je z r. 1952. ¹¹ Získané peniaze slúžili rodinám hrnčiarov v prípade úmrtia, alebo úrazu živiteľa - hrnčiara. Cieľom bolo

zorganizovanie dôstojného pohrebu, odbremenenie rodiny od organizačných nepredvídaných finančných problémov a verejná demonštrácia profesionálnej spolupatričnosti. Pochovávajúca jednota vlastnila voz, čierne plachty na kone, sviece, dve čierne malé pohrebné zástavy bez nápisu a jednu veľkú zdobenú procesiovú zástavu, ktorú pri procesiách vo sviatok Vzkriesenia a Božieho tela museli niesť až traja muži v bielych rukaviciach. Hrnčiarske zástavy boli uložené na grófskom chóre v kostole a používali sa pri pohrebných sprievodoch. Kone požičiavali vlastníci striedavo bezplatne. V cechovej knihe je zástavam venovaných niekoľko záznamov. Napr. z roku 1861: "Kúpili sa dve čierne pohrebné zástavy ako vlastníctvo cechi zemanskej na každý pohreb. Bývať budú v kostole". Z roku 1882 je zápis o tom, že veľká zástava kostolná z r. 1843 je už veľmi zodraná, preto v r. 1882 dali v Budapešti vyhotoviť novú. Z roku 1885 je zápis o tom, že "... každý spolubrat je povinný ustanoviť sa na pohrebe spolubrata a spoločnom kopaní hliny".

Informácie medzi členmi spolku sa odovzdávali štafetovým spôsobom. Ako pozvánka slúžila tabuľka, ku ktorej bol motúzom príviazaný menoslov členov. Na tabuľke bol napísaný oznam o úmrtí, pohrebe, či schôdzke. Tabuľku odovzdal každý člen tomu, kto nasledoval pod jeho menom v zozname.

V Stanovách Hrnčiarskej pochovávajúcej jednoty v Haliči z r. 1946¹² sú vymedzené ciele, možnosti členstva, práva a povinnosti členov, vnútroorganizačné pravidlá, možnosti rozpustenia jednoty. Stanovy boli schválené v r. 1948. Aj tieto, posledné stanovы hrnčiarskej organizácie v Haliči, vychádzajú z cechových profesijných tradícií s dôrazom na sociálnu problematiku.

Môj príspevok nie je vyčerpávajúcím prehľadom remeselníckeho zvykoslovía. Mojm cieľom však bolo predstaviť aspoň zlomok zvykoslovía v menej známej hrnčiarskej lokalite.

Literatúra a poznámky

1. PLICKOVÁ, E.: Krása hliny. Bratislava 1996, s. 25
2. HORVÁTH, I.: Surovinová základňa ľudovej keramiky na Slovensku, Umění a řemesla 5/1969, s. 249
3. ČAPLOVIČ, J.: Slowaken in Ungarn. Hesperus 1818 č. 57
4. PLICKOVÁ, E.: Krása hliny. Bratislava 1996, s. 26.
5. KROPILÁK a kol.: Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. Bratislava 1977, zv. I. str. 400.
6. KATONA, I.: A magyar kerámia és porcelán. Budapest 1978, s. 80.
7. BOROVŠZKY, S.: "Nógrád Vármegye." Budapest 1911, s. 46.
8. Informátorka Švihľová, M. Halič ul. 23. januára č. 12.
9. Informátorka Rajprichová, E. Halič, Družstevná č. 4
10. Informátor Pivka, J. Halič, ul. Hrnčiarska č. 99
11. Protokol pre predponujúci spolok Hrnčiarski Založení roku 1894.
12. Fotokópie sú vo vlastníctve Novohradského múzea v Lučenci.

Mária Felberová

Spišské múzeum v Levoči začiatkom 90-tych rokov tohto storočia v rámci svojej vedecko-výskumnej činnosti upriamilo svoju pozornosť na oblasť duchovnej kultúry, predovšetkým na tie jej zložky, ktoré sú dodnes mapovateľné v teréne ako živé a životaschopné. Toto kritérium jednoznačne spĺňajú svadobné a fašiangové zvyky, ktoré možno hneď v úvode referátu označiť ako najsilnejšie fenomény súčasnej kultúry dedinskej society, zvlášť v niektorých obciach ležiacich v Levočskom pohorí¹. Výsledkom výskumov danej problematiky sú 3 videofilmy s tematikou súčasného svadob. a fašiangového zvykoslovía². Dva z nich získali na rôznych filmových festivaloch i vzácne ocenenia a tvoria súčasť videotéky Spišského múzea v Levoči.

Nás predovšetkým zaujala samotná existencia týchto zvykov v teréne a všetky súvislosti s nimi spojené, predovšetkým prečo sú živé tam kde sú, aká je štruktúra týchto zvykov, čo zostalo z pôvodného systému tohto zvykoslovía a ako sa chápe význam jednotlivých zvykov v kolektívnom vedomí dedinskej society.

Svadobné a fašiangové zvykoslovie je predovšetkým živé v tých horských obciach v blízkosti Levoče, v ktorých žije pomerne "veľa" mladých ľudí. Pokiaľ by sme chceli hovoriť o súčasnom svadobnom zvykosloví, ono je živé najmä v obci Torysky. Začiatkom 90-tych rokov tu žilo vo vekovom rozmedzí 20-30 rokov približne 91 mladých ľudí, z toho 27 žien a 64 mužov³. Frekvencia jednotlivých obyčajov - známych aj v štruktúre tradičnej svadby v rámci súčasnej svadby bola najsilnejšia najmä v tých prípadoch, keď obaja partneri pochádzali z tej istej obce, v našom prípade z Torysiiek. Podobná situácia bola i v susedných obciach - v Nižných Repašoch a v Olšavici, ktorých obyvatelia sa podobne ako v Toryskách, hlásia ku gréckokatolíckemu vierovyznaniu. To znamená, že sa tu stretávame s kultúrnymi tradíciami iného etnika - Rusínov, hoci k tejto národnosti sa v uvádzaných obciach oficiálne hlási dnes iba niekoľko rodín. Súčasný svadobný zvykoslovie v spomínaných obciach charakterizuje niekoľko atribútov, ktoré súčasnú svadbu približujú k tradičnej svadbe, resp. zvykoslovíu. Je to predovšetkým existencia inštitúcie svadobných funkcionárov - (starosta, družbovia, svatky, atď.) a s nimi spojené povinnosti v rovine ľudového obradu, ďalej svadobná obradová reč, hlavne zo strany starostu - (napr. pri odprosovaní mladého páru od svojich rodičov, úkon oddávania mladých - (otáčanie v smere slnka, atď.), ďalej svadobné obradové pečivo - (veľký okrúhly koláč - kuch) a svadobný odev -

(rozumej odev nevesty z príležitosti pečenia). Ponímanie väčšiny svadobných zvykov je však vo vedomí dnešnej mladej generácie posunuté do roviny úkonov, ktoré si vo väčšine prípadov prajú rodičia. Zaujímavý je v tomto smere postoj matky ženícha a to v tom prípade, keď ženích pochádza z Torysiak. Svokra totiž dokáže presvedčiť nevestu, aby si z príležitosti čepenia obliekla tradičný ľudový odev, určený práve pre túto príležitosť.

Pri výskume svadobného zvykoslovía v obciach ležiacich v Levočskom pohorí sme zaznamenali tiež existenciu nových obyčajov, ktoré sa do systému tohto zvykoslovía dostali z tzv. "dolniackych" obcí v okolí Sp. Podhradia vďaka "miešaným" manželstvám. Ide o zvyk "chodenia s gačami" alebo "merať gače"⁵.

Osobitnú kapitolu v súčasnom zvykosloví stredného Spiša predstavuje i fašiangové zvykoslovie v dvoch susediacich obciach, ležiacich v Levočskom pohorí, t.j. v Olšavici a v Brutovciach. Tieto lokality od seba odlišuje predovšetkým konfesiónalna príslušnosť ich obyvateľov. Kým v Olšavici žijú gréckokatolíci, v neďalekých Brutovciach sa obyvatelia hlásia k rímskokatolíckemu vierovyznaniu. V oboch obciach je dodnes živá obchôdzka fašiangového sprievodu po jednotlivých domácnostiach. Moment priania hojnosti v každej rodine, ktorú navštívia tzv. "hejnaci"⁶ tu vystupuje silne do popredia, hoci jeho ponímanie v súčasnom kolektívnom vedomí je častokrát poznamenané určitou formálnosťou.

Vo fašiangovom období sa v minulosti uzavieralo aj najviac manželstiev, pretože to bolo obdobie relatívneho kludu v hospodárskom roku. Túto skutočnosť potvrdzujú i niektoré fašiangové masky, ktoré parodujú mladý pár. V Olšavici je to postava *Hrubobo Janka* - slamou vypchatá postava mládenca a *Baby* (za ženu oblečený mládenec) predstavujúca mladú nevestu. V neďalekých Brutovciach mladý pár predstavujú masky *Cigána a Cigánky*. K nim sa pridružuje hlavná postava fašiangových obchôdzok - *Koza* a slamou vypchatá postava *Starého*. Pri podrobnejšom štúdiu fašiangového zvykoslovía nás zaujal v Olšavici obradný jazyk mladého páru. Totiž pri pozývaní domácich na fašiangovú zábavu hovoria v miestnom dialekte ustálenú formuláciu slov, ktoré sa niekedy používali aj vo svadobnom zvykosloví pri pozývaní hostí na svadobnú hostinu. Zmysel týchto slov v preklade do jazyka slovenského znie: "Prišli sme Vás pozvať s pecom, komínom i s celou rodinou".⁷

Dramaturgia deja fašiangových obchôdzok v oboch obciach sa pridrižiava tradičnej štruktúry fašiangového veselía. Napriek tomu však možno tu zaznamenať určité rozdielnosti, napríklad v tom, že v Brutovciach súčasťou fašiangovej zábavy sú i "iniciačné obrady" - "povyšovanie"

chlapcov do mládeneckého stavu a dievčat do dievockého stavu. Rovnako sú "povyšovaní" mladoženáci a mladé nevesty. Týmto aktom sa dáva na všeobecniú známosť zmena ich rodinného stavu v čase od minulých fašiangov do prítomných. V Olšavici prebiehajú "iniciačné obrady" v rámci večernej zábavy vo svätodušné sviatky.

Živá existencia súčasného fašiangového zvykoslovia má zaiste korene okrem iného v ich samotnej zemepisnej polohe. Obce sú totiž dosť separované od okolitých obcí, zvlášť Brutovce. V oboch obciach existujú určité fenomény, ktoré zaiste posilnili existenciu fašiangových obchôdzok. Obec Olšavica predstavuje dodnes svojím spôsobom uzavretú komunitu už svojou konfesijnou príslušnosťou. Okrem iného od začiatku 70-tych rokov tu pracuje i folklórny súbor "Ďatelinka". Neďaleké Brutovce sú známe zasa svojou dlhoročnou muzikantskou tradíciou. V roku 1976 dochádza tiež k spojeniu miestnych JRD.

Ďalší vývoj svadobného a fašiangového zvykoslovia sa bude uberať nevedno akým smerom. Zaiste ho celkom zákonite ovplyvní súčasná spoločenská a ekonomická situácia v našej spoločnosti.

Poznámky

- 1/ Máme tu na mysli obce Torysky, Olšavica a Brutovce
- 2/ Ide o videofilm "Súčasná svadba v Toryskách", "Prišli sme Vás pozvať" s tematikou súčasných fašiangov v Olšavici a videofilm "Koza 90" opäť s tematikou súčasných fašiangov v obci Brutovce.
- 3/ V 90-tych rokoch však možno hovoriť o klesajúcej tendencii počtu mladých ľudí a obyvateľstva vôbec takmer vo všetkých horských obciach Levočského pohoria
- 4/ Pod pojmom "miešané" manželstvá tu rozumieme manželstvá rôznych konfexii, no najviac rímskokatolíkov a gréckokatolíkov a naopak
- 5/ Bližšie vysvetlenie tohto zvyku pozri pripravovaný zborník Slováckeho muzea v Uherskom Hradišti
- 6/ Termín "hejnaci", "chodenie s hejnom" je pravdepodobne odvodené od slova hojnosť
- 7/ Pec v ľudovej viere znamenala posvätné miesto

K VÝROČNÝM A RODINNÝM ZYKOSLOVNÝM TRADÍCIÁM

Jolana Darulová

Etnológia venovala v minulosti výročnému a rodinnému zvykosloviu značnú pozornosť, ale zamerala sa predovšetkým na roľnícke prostredie, kde bolo úzko spojené s poľnohospodárskym výrobným cyklom. Mestské prostredie žilo taktiež zvykoslovím, ktoré však odvodzovalo svoje obrady predovšetkým od cirkevných, či štátno-politických sviatkov.

Svoj príspevok zameriam na mestskú societu v medzivojnovom období, kedy demokratické zriadenie umožňovalo rozvoj straníckych, konfesijných, profesijných a záujmových aktivít. Tieto vyústili do aktívnej činnosti skupín obyvateľov a verejného demonštrovania záujmov a viery formou sprievodov a procesií, či iných foriem manifestácií na verejnosti. Mnohorakosť foriem dáva predpoklad pre ich výskum a sledovanie analógií po období 1989 roku. Východiskom výskumov sú práce sociológov a etnológov - v Čechách (zborníky z mestského prostredia, monografia Brno) a na Slovensku (Salner, Luther, Feglová). Moje výskumy sa realizovali v banských mestách stredného Slovenska (B.Štiavnica, B.Bystrica) metódami priameho pozorovania, interview, ale aj rozborom regionálnej dobovej tlače a memoárovej literatúry. V príspevku nepodám vyčerpávajúci obraz, iba sa obmedzím na porovnanie mesta a vidieka a najmarkantnejšie znaky tradičného zvykoslovia ako štandardného socio-kultúrneho prejavu mesta. Výskum som realizovala v rámci Grantového projektu č. I 4353/97 Dynamika vývinu sociokultúrnych javov v mestskom prostredí v období postkomunistickej transformácie.

So sviatkami bola pevne zviazaná obyčajová tradícia - obrady a zvyky, ktoré najviac podliehali zmenám. Rezistentnejšie však boli v homogénnom dedinskom prostredí, v meste ich udomáčňovali a udržiavali najmä imigrantské rodiny z vidieka. I keď výskumy z obdobia medzivojny potvrdzujú vo všeobecnosti životnosť tradície v rodinných obradoch a výročných zvykoch, vrátane mnohých archaických poverových predstáv a úkonov, upozorňujú i na nové vývinové tendencie (Feglová, Leščák 1995:21).

Na rozdiel od vidieka sú spontánne formy tradície (najmä vo výročných obradoch) v meste nahradené inštitucionálnymi formami (záujmové zoskupenia a spolky, konfesijné spolky, kultúrne ustanovizne, YMCA, misijné domy, divadlá, školy).

I v súčasnom období sú sviatočné príležitosti, ktoré si uchovávajú tradičné prvky a pôvodný zmysel. (Mikuláš, Vianoce, Veľká noc, dušičky, krstiny, svadba, zásnuby, kar a i.). Novšiu vrstvu tvoria narodeniny, meniny, strieborná a zlatá svadba. Sú to obyčajové príležitosti v kruhu rodiny, ale

mnohé sa preniesli ako spoločenská udalosť najmä po druhej svetovej vojne i na pracovisko (ELKS 1994:353). Od mnohých tradičných zvykov najmä z oblasti výročného zvykoslovia sa obyvatelia mesta distancovali a hodnotili ich už v mezivojnovom období ako "zvyky dediny"¹.

Samostatnú skupinu spoločenského života mesta tvorili sprievody rôzneho druhu: početnými účastníkmi sprievodu (za účastníkov považujeme aj tých, ktorí sa pristavili na okraji cesty a vytvorili špalier), boli charakteristické sprievody konané z iniciatívy katolíckej cirkvi "na Božie telo". Príslušníci evanjelickej cirkvi konali zase najväčšie lampiónové sprievody ako pamiatku na upálenie Majstra Jána Husa. Veľa sprievodov vychádzalo z iniciatívy mládeže. Ďalej to boli oslavy a sprievody štátneho charakteru, sprievody organizované politickou stranou (demonštrujúce politický názor). Zvláštny charakter mal banícky salamander², slávnostný sprievod v B.Štiavnici, konaný z príležitosti Dňa baníkov. Bol súčasne oslavou banskej práce, ale aj histórie mesta, banskoštiavnických škôl. Všetky manifestujú otvorene konformitu oslavy, či protichodný názor voči väčšine, či všeobecne prijatej norme. Majú teda charakter:

a/ oslavný

b/ nesúhlasný (nonkonformný)

c/ protestný - vyhrotený, ktoré možno považovať za krajnú formu, predstavujú štrajkové zoskupenia.

V prílohe uvádzam zoznam - kalendár sviatkov a oslavných udalostí v B. Bystrici, ako ich udáva regionálna tlač (Pohronský hlásnik a Hronské noviny v dvadsiatych, tridsiatych rokoch 20. stor.).

V banskoštiavnickom prostredí sa všetky cirkevné udalosti spájali s baníckymi okázalými prejavmi, úkonmi, symbolmi. Zvlášť honosne sa realizoval sviatok "Božie telo" a "procesia na Kalváriu", alebo sviatok baníkov "ofera". Zaužívané oslavy masového charakteru priniesli so sebou rôzne príhody, paradoxne humorného charakteru, ktoré si rozprávali účastníci osláv, a ktoré sa i folklorizovali. Napríklad "stretnutie pobožnej babičky s čertom na Kalvárii", alebo "o pútnikoch, ospevujúcich lajno".

Panfi bol hlavný ceremoniál na cirkevných oslavách. Vyparádnený v uniforme išiel na čele sprievodu, pred ženou, ktorá predspevovala a farárom s monštranciou a baldachýnom. Mal v ruke palicu, s ktorou udával krok, tón a začiatok piesní. Toto si veľmi všimala pani N, veľká žena, ktorá mala silný hlas a vždy zvykla predspevovať. A my ako také deti a neskôr slečny sme už dlho dopredu sa tešili na túto procesiu, stáli sme na bornom trotuári, aby sme všetko mohli dobre vidieť... vyobliekané ženy. A ako ten Panfi vykročoval a cifroval tou palicou, naraz sa mu napichlo na palicu lajno a

on palicu vystrel hore a s tým lajnom! Toto zbadala tá predspevávajúca a chela ho upozorniť, tak skríkla... "a to lajno, na tom vrchu" a keďže mala silný hlas celý zbor spieval za ňou "a to lajno na tom vrchu" - tak nábožne... to bol rebot.

Jedna pobožná babička sa veľmi kajúcne modlila pri všetkých kaplnkách idúcky smerom na kalváriu. A už taká zabraná do modlitieb vyšla až hore a tam spoza múru vyšli turisti - jeden černocho, a tá babička sa tak nalakala že začala vykrikovať čert, čert! a aj sa od strachu po...

Aj v našej rodine sme lakali nášho najmladšieho brata Alíka, lebo v jednej kaplnke bol vyobrazený - taká socha, človek posmievať sa Kristovi s takými našklabenými ústami, tak sme sa mu vyhrážali, že keď sa bude vysmievať tak mu ostanú ústa, ako tomu na tej kalvárii - lebo on sa tej sochy bál (rozprávala Gáfriková, J.: B. Štiavnica 1996).

Kým výročne zvykosťovité cirkevného charakteru bolo diferencované konfesionálne - podľa katolíckych, evanjelických, či židovských rituálov, *rodinné zvykosťovité* (narodenie, svadba, pohreb) bolo záležitosťou rodinnou, respektíve skupiny ľudí, ktorí sa priatelili a stretávali sa v rodinnom kruhu. Determinované boli prevažne sociálnym statusom. Vo všeobecnosti to boli skupiny továrnikov - tí stáli v rebríčku mestskej spoločnosti najvyššie, potom to bola skupina inteligencie a mestských úradníkov, ďalej skupiny živnostníkov, remeselníkov, skupiny robotníkov a podobne. Medzi nimi iba málokedy dochádzalo k difúzií: napríklad inteligencia mesta (literáti, vysokoškolskí učitelia) hovorili pohrdlivo o "paničkách, ktoré sa vydali do kruhu továrnikov", robotnícke skupiny mali rešpekt a chovali prirodzenú úctu voči vysokým bankským úradníkom, ale aj voči obchodníkom bez ohľadu na ich konfesionálnu príslušnosť. Na Veľkú noc však bolo zvykom, že deti chudobnejších nájomníkov chodili "poliať voňavkou" svojich nájomcov, na narodeniny "chodili gratulovať - ruku bozkať" bohatším príbuzným. Zvykom bolo následné obdarovanie detí sladkosťami, či menším peňažným obnosom.

V mestskom prostredí, ktoré bolo oproti dedinskej komunite značne diferencovanejšie, heterogénne - najmä v prostredí malého mesta s 10-15 tisíc obyvateľmi, zohrávala pri komunikácii rodina mestskej society funkciu *reprezentatívnu*. Mnohé aktivity, ale aj spôsob ich manifestovania však podliehali prijatým konvenciám určitej sociálnej skupiny - napr. remeselníkov, živnostníkov, úradníkov.

Vrcholným časovým úsekom, kde sa sústreďovala väčšina spoločenských udalostí boli i v mestskom prostredí fašiangy. Od sviatku Troch kráľov po Popolcovú stredu trvala plesová sezóna. Plesy "dávali" zamestnanecké, či profesijné organizácie a zoskupenia - živnostenské,

lesnícke, ďalej stavovské a záujmové organizácie a spolky, náboženské zoskupenia - ples Katolíckeho kruhu. Karnevaly bývali spojené s účasťou masiek, ktoré boli neraz veľmi nákladné, ale aj humorné, teda spoločenský bontón pripúšťal v tomto prípade i recesiú.

Banská Bystrica sa len tak hemží od zábav, ktoré sú bezblave aranžované. Komu čo napadne, už ide koncertovať, prednášať a tomu podobne. Žiadame, aby sa stvorilo komitė, ktoré by tieto zábavy aranžovalo a do svojich rúk vzalo. (HN 1920:310)

Opačnú náplň malo obdobie adventu pred Vianocami, kedy boli i v meste tanečné zábavy nevhodné. Počet spoločenských akcií rástol s blížiacim sa termínom Vianoc. Väčšina podujatí sa však niesla v humánnom duchu s cieľom pomôcť chudobným deťom, študentom, sirotám, neúplným rodinám a nezamestnaným. Organizátormi dobročinných akcií boli zväčša ČSČK, ženské spolky Živena, Jednota katolíckych žien, Židovský ženský spolok a Ženský spolok, športové kluby a organizácie (YMCA, Sokol), ale aj majitelia zábavných podnikov, reštaurácií a hotelov (Bitušíková 1995). Vianoce pre všetkých obyvateľov mesta bez rozdielu navodzovala inštalácia živého stromčeka na hlavnom námestí¹, čo tvorilo v medzivojnovom období nový prvok.

Treba zdôrazniť, že v mestskom prostredí (podobne ako v dedinskom, avšak ešte v exponovanejšej miere) je mnoho obyčajových príležitostí (z rodinných aj výročných obyčajov), ktoré sa realizujú v rodinnom kruhu. Avšak pozornosť sa sústreďovala zväčša do materiálnej oblasti (preferuje sa nákladnosť hostín, darov, odevov a pod.), menej do oblasti duchovnej. Ich interpretácia je síce emocionálna, ale bez funkčných väzieb na tradičnú obradovosť. Spoločenský život obyvateľov miest mal okrem spomínanej tradície mnohoraké formy - odvíjal sa nielen od činnosti spolkov, ale aj neformálnych stolových spoločností v reštauráciách ako boli napr. stretávania sa banskobystrickej inteligencie v prostredí EMCÍ a v reprezentatívnych kaviarenských priestoroch Národného domu (A. Plávka, A. Matuška v 30. rokoch), až po susedské a priateľské stretnutia v rodinnom kruhu.

Medziosobný komunikačný systém v meste bol v prvej polovici 20. stor. odlišný od roľníckeho prostredia, ale taktiež podľahol zmenám vo vývoji spoločnosti po druhej svetovej vojne. Po zániku spolkov (od roku 1938) sa mnoho aktív, a tým aj tradícií, stiahlo z verejného života a buď zotrvali v intímite rodiny, alebo postupne zanikali. Až obdobie po roku 1989 prinieslo demokratizáciu, a tým i obnovenie mnohých socio-kultúrnych javov z oblasti spoločenského života a snahu o nadviazanie nielen na formu, ale aj ich tradičnú duchovnú, či cirkevnú náplň. Významným faktorom tohoto

procesu sa stáva iniciátor - organizátor, ktorý nadobúda i v súčasnom dedinskom prostredí inštitucionálnu formu (napr. miestne folklórne súbory). Dôležitou sa stáva najmä cirkev, ktorá v rámci liturgie "vychádza z kostolov na verejné priestranstvá" a tým i rozširuje rozsah svojho pôsobenia. V tomto období mala značný vplyv napr. aj na obnovení sviatku prvého svätého prijímania ako rodinnej príležitosti. Neprebádaným ostáva súčasný spoločenský život a etické a hodnotové impulzy, ktoré sú inšpiráciou k vytváraniu ďalších nových obyčajových tradícií, ktoré v rodinnom a priateľskom prostredí kulminujú najmä v období ukončenia školskej dochádzky, či vzdelávania jedinca (stužková slávnosť, promócie), ale aj svadby a karu. Aj v spoločenskom živote mesta vznikli príležitosti, ktoré môžu byť predpokladom pre utváranie novej tradície (napr. pri príležitosti výročia založenia Univerzity Mateja Bela sa konalo spoločenské stretnutie vedenia školy v talároch, študentov a obyvateľov mesta na námestí so skupinkami historicky odených postáv, jazdcami na koňoch a pod., aj výročie Thurzovsko-Fuggerovskej spoločnosti bolo vhodnou príležitosťou na obdobný spoločenský program a pod.). Výročia založenia mesta taktiež iniciujú oslavy, spojené s historickým sprievodom, odbornopopulárnymi vstupmi o histórii mesta v miestnom rozhlase a zábavnými programami. Po roku 1989 sú tiež snahy o obnovenie historickej tváre mesta B. Bystrice - slávnostne je na námestie vrátená a inštalovaná socha panny Márie spojená s posvätením, obnovená a sprístupnená verejnosti je hodinová veža s vystúpeniami trubadúrov v letnom období a vo sviatočné dni. Aktívnu skupinu tvorila v minulosti v prostredí mesta najmä študujúca mládež, ktorá ale aj v súčasnosti traduje viaceré obyčajové príležitosti (Kabu, beanie, stužkové).

Z metodologického hľadiska pri prezentovaní zvykoslovných a rodinných tradícií vychádza napr. česká etnológia (viď práca Město pod Špilbergem) z tradičného prístupu - v prvej časti prezentuje chronologicky javy kalendárneho obyčajového cyklu, v druhej slávnosti, podmienené tradíciu spoločenského a kultúrneho diania mesta. Kým v prvej skupine sú zaradené javy korešpondujúce s vidieckym prostredím (mnohé sú s ním vzhľadom na prímestské obce Brna analogické), druhú autor nazýva "vlastné mestské slávnosti". Tieto vyplývajú z cirkevných sviatkov (Božie telo), z regionálnej histórie, spolkových, politických aktivít (robotnícke hnutie), V. Feglová v prostredí Bratislavy analyzuje sviatky a slávnosti (Taká bola Bratislava 1991). Z toho je zrejmé, že zvykoslovné a rodinné tradície v meste tvoria, vzhľadom na svoj obsah i rozsah, samostatný kultúrny fenomén, ktorý, domnievam sa, presahuje rámec tradičného národopisného prístupu, má svoju genézu i vývoj a nakoniec aj odlišný obsah v závislosti od

niektorých fenoménov, ktoré podmienujú jeho vznik. Boli to vo všeobecnosti cirkevné slávnosti, ďalej štátno-politické oslavy, potom špecifiká mesta - mnohé slávnosti odvodzujú svoj vznik od typu mesta (banícke, zemianske) napr. oslavy viazané na baníctvo, tradície školstva, aktivity spojené s činnosťou spolkov, združení, neformálnych stolových slávností, ale sú aj miestne, či lokálne oslavy, spojené s miestnou, či regionálnou historickou tradíciou (za tradičné možno považovať i banskoštiavnický salamander, alebo Brnenskú švédsku slávnosť).

Kým v rurálnom prostredí najmä v oblasti výročných obradov a zvykov možno hovoriť o nepretržitej tradícii, v meste mali mnohé obrady a zvyky krátku tradíciu, napríklad študentské banskoštiavnické zvyky viazané na existenciu baníckej akadémie, alebo švédska slávnosť v Brne, ktorá zanikla začiatkom 20. stor. a pod. Mnohé bude možné dokladovať iba v určitej historickej dobe - počas ich existencie - mnohé bude možné iba rekonštruovať na základe archívnych správ (stredoveké obchôdzky učiteľov so žiakmi a pod.).

Záverom možno povedať že výročné a rodinné zvykoslovie vo všeobecnosti narúša anonymitu života mestskej spoločnosti a analogicky dedinskej pospolitosti tvorí výrazný integrujúci faktor pre celú mestskú societu, alebo v užšom slova zmysle pre jej určitú sociálnu vrstvu.

Z kalendára tradičných výročných aktivít v meste

Fašiangy - obdobie bálov, plesov 30. I. ples katolíckeho kruhu, 6.II. evanj. koncertový a zábavný večierok, 13. II. židovský purim večierok, 14. II. detský maškarný ples (Hronské noviny 1926:5.II.) v r. 1927 - lesnícky maškarný ples, živnostenský ples, ohňohasičský ples, dôstojnícky ples v katolíckom tovarišskom spolku, ples starých mládencov (HN 1927:28.II.)

Apríl - "aj niektorí bývalí regrúti spomínajú na začiatok apríla so slovami: Veľká noc prichodí, bude i kúpačka a môjho milého vzali za vojačka". V dávnejšej dobe sa konali "Dni vtákov a stromov", ale svetovou vojnou prestali tieto oslavy - teraz "stromkové slávnosti" so sprievodom od Promenády na Hornom námestí na dvor gymnázia A. Sládkoviča (Pohronský hlásnik 1936:18.4.)

Máj - majáles hasičský, na ktorom "brala účasť mestská honorácia s manželkami a vydaja-súcimi dcérami. Zábavy bývali v záhrade riaditeľa stoličkovej továrne, alebo na Kolkárni pri Hrone. Živena - v Slovenskej Lupči usporiada v zámočkej telocvični divadel. predstavenie - po ňom tanečná zábava (HN 1920, 2.V.) oslavy 1. mája - napr. 1936 - sprievod mestom k Biu pod Urpínom a popoludní veselica v Kraľovčianskych

kúpeľoch (PH 1936:I.V.) Štefánikove oslavy - v Malachove a Sásovej (PH 1936:I.V.) - najväčšia gymnaziálna a školská slávnosť "majáles" na Cmarove

Jún - juniáles

Júl - hasičská slávnosť v Skubíne so zábavou na dvore potravného družstva v Brusne - kúpeľoch - veľká Anenská slávnosť "tanec, tombola, voľba kráľovnej krásy, americká dražba" 5.6. júla 19934 v B. Štiavnici - prvý banícky deň s kahancovým sprievodom - 2 dni

August - 6. VIII. v Španej Doline stretnutie "Špaňodolincov" (PH 1935)

Leto - každú nedeľu chodievali banskobystričania na Sliach - najčastejšie vlakom a prechádzali sa na promenáde. Mestský park ožíva každý štvrtok večer koncertom vojenskej hudby pešieho pluku (PH 1937)

September - okolo 12. Radvanský jarmok, ktorý bol v obľube v chudobnejších vrstvách; úradníci a elita sa "ľudovej zábavy" nezúčastňovali, trval tri dni a bol spojený so zábavami

November - dušičky; veľká pozornosť sa venovala celoročnej údržbe cintorínov, ale na "všechsvätých" bolo nepísanou povinnosťou okrem hrobu pozostalých navštíviť i žijúcich príbuzných

Advent - zákaz tanečných zábav

Poznámky

1. Turičný zvyk stavať stromčeky popod obloky dievčatám - označený za pekný zvyk na dedinách /Hronské noviny 1927:10.6./
2. Salamander - názov odvodený od chôdze účastníkov faklového sprievodu
3. Po prvýkrát bol postavený stromček na Masarykovom námestí v roku 1921 na podnet prvého sekretára YMCA Američana J. Wicherleyho /Bitušíková 1995/

Literatúra

1. BITUŠÍKOVÁ, A.: Vianoce, Vianoce prichádzajú..., Predvianočný kultúrny kalendár v Banskej Bystrici v prvej polovici 20. storočia. In: Národná osveta 4/95, s. 4
2. K tradičnej duchovnej kultúre Slovenska. Zostavili Feglová, V., Lečšák, M. Pramene, Bratislava 1995.
3. SALNER, P. a kol.: Taká bola Bratislava. Bratislava 1991
4. SIROVÁTKA, O. a kol.: Město pod Špilberkem. O lidové kulture, tradicích a životě lidí v Brně a okolí. Brno 1993.

Informátori

Elena Sobotová, r. n. 1932, B. Bystrica
Elena Bazovská, r. n. 1919, B. Bystrica
Jaromír Bázlik, r. n. 1919, B. Bystrica
Ján Melicherčík, r. n. 1923, B. Bystrica
Jolana Gáfríková, r. n. 1921, B. Štiavnica
Júlia Kaničárová, r. n. 1923, B. Štiavnica

This work was supported, partly, by Grant Agency for Science /Grant No I/4353/97/:

ZIVOTNÝ CYKLUS ČLOVEKA VO ZVYKCHOCH A OBRADOCH KLADZANCOV

Agáta Krupová

V živote dedinského človeka zohrávala tradícia a obyčaje až do povojnového obdobia veľmi dôležitú úlohu. Môžeme povedať, že zvyky boli neoddeliteľnou súčasťou základných etáp v živote jednotlivca, rodiny a širšieho spoločenstva.

Špecifickým umocnením zvykov boli obrady.

Obyčaje životného cyklu človeka sú najstabilnejšími zložkami kultúry ľudstva. Narodenie, dosiahnutie dospelosti, uzavretie manželstva a smrť patria k jeho základným momentom. Tieto štyri základné aspekty vo zvykoch a obyčajoch životného cyklu človeka sme sledovali ako primárne pri zachytávaní a chronologickom popise zvykov a obyčajov a s nimi súvisiacich obradov u obyvateľov Kladzian.

Kladzany sú nevelkou, rýdzoslovenskou obcou nachádzajúcou sa juhovýchodne od Vranova. Podľa posledného sčítania ľudu z roku 1991 tu žilo 605 obyvateľov, z nich prevažná väčšina sú evanjelici augsburského vyznania. To má dozaista vplyv na fakt, že oproti katolíckym dedinám sú v Kladzianoch v určitom zmysle ochudobnené výročné zvyky, predovšetkým pokiaľ hovoríme o zvykoch vianočných a veľkonočných, ale zvyky a obrady spojené so životným cyklom človeka si uchovávali dlho svoju rozmanitosť a pestrosť.

Pokiaľ hovoríme o Kladzianoch, je potrebné pripomenúť, že v obci koncom 18. a v prvej polovici 19. storočia pôsobili ako farári traja významní národní buditelia. Samuel Fábry šíril v tomto odľahlom regióne najmä poľnohospodársku osvetu, Adam Hlovík sa zaslúžil a uchovanie zbierky východoslovenských ľudových piesní, ktoré tvoria súčasť Kollárových Národných spievaniek. Jeho brat Ján privítal v Kladzianoch v júli 1842 ruského slavistu I. I. Sreznevského, ktorý na Slovensku získaval od vzdelancov folkloristické materiály. Ján Hlovík prispel Sreznevskému zbierkou balád, ktorú poznáme pod názvom Zemplínske spievanky. V období medzi 1. a 2. svetovou vojnou zohral v obci pozitívnu úlohu učiteľ Viliam Fleischer, ktorý sa aktívne venoval predovšetkým mládeži a viedol ju k úcte a hodnotám. To všetko malo nesporne veľký vplyv aj na uchovávanie tradícií v danom mikroregióne.

Ak chceme už v konkrétnej hovorí o zvykosloví v obci Kladzany, môžeme povedať, že podobne ako aj v iných obciach nielen vranovského, ale aj širšieho regiónu, pretrvávali tradičné zvyky a obrady ešte v povojnovom období. K ich postupnému vymieraniu dochádza až v priebehu 50-tych rokov nášho storočia v súvislosti so zaníkaním súkromného hospodárstva a prechodom na družstevné hospodárenie. Čiastočné oživenie nastalo po "nežnej" revolúcii v r. 1989.

Narodenie dieťaťa

Životný cyklus človeka začína narodením dieťaťa. Stáročiami ustálené normy správania súvisiace s narodením a prijatím novorodenca do dedinskej a zároveň cirkevnej komunity, teda aj samotný obrad krstu, sú aj v súčasnosti významnou, ak nie dokonca podmieňujúcou zložkou života predovšetkým dedinského obyvateľstva. Aj napriek všeobecnému upúšťaniu od tradičných zvykov a obradov v praktickom živote v priebehu uplynulých štyroch desaťročí, sa v súčasnosti niektoré z nich obnovujú a zároveň transformujú do novej podoby, ale ich podstata ostáva nezmenená. Môžeme povedať, že prežívajú renesanciu. Toto potvrdenie platí nielen v súvislosti s obradom krstu, ale aj s obradom sobáša.

V Kladzanoch bolo už pred pôrodom zvykom hádať pohlavie dieťaťa. Okrúhle brucho predznamenávalo dievča, špicaté - *končiste*, chlapca. V minulosti prebiehal pôrod spravidla doma, v časti chyže, ktorá bola oddelená kútnou plachtou. Za ňou sa zdržiavala *položnica*, ako sa v tunajšom prostredí hovorilo rodičke. Ku pôrodu bola prizývaná *valalska baba* (pôrodná babička). Iba vo výnimočne ťažkých prípadoch pozvali lekára z Vranova. Zvyčajne po týždni alebo dvoch brali dieťa ku krstu, ktorého sa zúčastnili iba krstní rodičia, jeho matka nie. Keď sa s krstencom vrátili domov, vyslovili formulku všeobecne zaužívanú tak v katolíckom ako aj evanjelickom prostredí: *Odňešli sme pobanče a priňešli krescanče*. Krstní rodičia darovali novorodencovi do krstu *košulku a čepček* a krstná matka po roku aj tzv. križmo, t. j. *čepček, vigančok, košulku* a málokedy hračku.

Položnica sa musela zdržiavať iba v obytných, resp. dvorových priestoroch, t. j. nesmela prekročiť medzu dovtedy, pokiaľ nešla s dieťaťom na *vivodki*, ktoré sa konali zhruba 2-3 týždne po narodení dieťaťa. Pod pojmom *vivodki* rozumieme zasvätenie dieťaťa Bohu v kostole za účasti kňaza a jeho modlitieb, čo bolo pamiatkou na zasvätenie Ježiša Krista v Jeruzalemskom chráme. Súčasný štýl života aj na dedine podmienil upustenie od tohto zvyku.

Narodenie a rané obdobie života malého človeka sprevádzali mnohé poverové úkony a zariekania. Najviac ich bolo v súvislosti s urieknutím - *z oči*. Urieknutiu sa predchádzalo oblečením niektorej časti odevu naopak, alebo uviazaním červenej nitky na zápästie. Ak však k nemu došlo, ako pomoc sa používala predovšetkým *uhlíkova voda*. Táto sa pripravila z 9 drobných drevených uhlíkov, ktoré sa postupne vhadzovali do nádoby s prevarenou vodou. Pri tomto akte sa vyslovovala zaklínacia formulka a uhlíky sa záporne ráтали od najvyššieho čísla po najnižšie. Ak uhlíky ostali plávať, nevoľnosť alebo bolenie hlavy malo inú príčinu. Keď však klesli na dno, sila urieknutia bola priamo úmerná výške počtu klesnutých uhlíkov. V takomto prípade urieknutému najprv na trikrát zvlažili ústa pripravenou vodou, potom na čelo, na vnútornú stranu oboch zápästí a na priehlavky obidvoch nôh. Zvyšok vody vyliali na pánty niektorých vonkajších dverí. Ak drevené uhlíky narýchlo naporúdzi neboli, pretrelo sa čelo, zápästia a priehlavky nôh plienkou naporúdzi močom dieťaťa. Najrychlejší spôsob pomoci bol trójitým tzv. *spluvaňím* po čele dieťaťa.

"Vizvoľovaňe" parobka

Roky detstva vystrieda dospelosť, ktorá v minulosti prichádzala podstatne skôr ako dnes. Ešte aj v povojnových rokoch nebolo veľkou zriedkavosťou, že sa 16-ročné dievky stali nevestami.

Dosiahnutie dospelosti sa v minulosti navonok preukazovalo iba u mládenec obyčajom *vizvoľovaňa parobka*. Dievky prah pomyselnej dospelosti prekračovali nenápadnejšie. Tú, ktorá dosiahla 13. resp. 14. rok života, matka vyparádila a keď hrala na dedine muzika, pustila ju na zábavu aj s kamarátkami.

Vizvoľovaňe parobka bolo pre mládenca veľmi dôležitým aktom. Jeho priebeh bol nasledovný: Prvý parobok v dedine v ktorejkoľvek časti kalendárneho roka chytil niektorého rúceho 14-15 ročného chlapca a niekedy aj nasilu ho priviedol do krčmy. *Vizvoľovanca* vzali do kola, kde ho držali, pokiaľ sa neskončila parobská karička: *Lem dupňi, ňesaniuj, lem šmelo, vešelo postav še na mejsco. Sarku raz do troch raz, prestup še nalevo. Lem šmelo, vešelo postav še na mejsco. Sarku dva do troch raz. Prestup še napravo. Lem širši a zviši postav še na mejsco. Sarku tri do troch raz.* Medzitým muzikanti vyhrávali a jeden zo starších parobkov sa privravel prítomným: *Stala še taka vec. XY vstupuje do stavu parobskoho. Doteraz chodzil na ruždže, teraz budze na pňáčki. Doteraz šikal do lesi a oteraz budze do plota. A budze mu kresni otec YY a kresna mac XX, parobkom kupi liter palenki, muzikantom pulliter, kresnej maceri dobru čokoladu, kresnemu otcj dobreho pohar vina.* Po tomto zdvihli prítomní mládenci *vizvoľovanca* trikrát dohora a na to trikrát s ním udreli o zem, čím sa akt *vizvoľovaňa* ukončil. Nový parobok bol ešte povinný vytancovať svoju krstnú mater, napriek tomu, že to ešte len málokto poriadne dokázal. *Vizvoľovaňe* bolo pre mládenca dôležitým obradom. Jeho prostredníctvom sa mu otvorila cesta nielen na dedinské zábavy, ale predovšetkým sa stal plnohodnotným dospelým človekom, ktorý už mohol ísť napr. odriekať ku krstu. Tento starý parobský zvyk sa už dávno vytratil zo života dedinských chlapcov a zachoval sa iba vo volklórnych skupinách a súboroch.

Svadba

Dospelosť chlapcov a dievčat predznamenovala ďalšiu dôležitú etapu v živote človeka, svadbu, ktorej predchádzalo vzájomné poznanie sa, chodenie a pytačky. Na rozdiel odo dneška chodenie parobka a dievky trvalo veľmi krátko. Predovšetkým dievkini rodičia sa držali hesla: *Kedz chodzi, naj bere.* Parobok si mienku o dievčati, ktoré sa mu páčilo, neutváral na základe dlhého vzájomného osobného stretávania, ale skôr na základe všeobecnej povesti o dievčati: či je pracovitá, či je zbožná. Takýto prístup je z pohľadu dnešného človeka priam absurdný, zvláštne však je, že manželstvá uzatvárané na princípe osobného spoznávania a znovobjavovania sa až po svadbe vo väčšine prípadov, na rozdiel odo dneška, uspeli. Chodenie spolu s vohľadami a tromi ohláskami v kostole trvalo spravidla najviac dva - tri mesiace. Iba pri nesúhlase zo strany

niektorých rodičov, najmä v prípadoch ak sociálne a majetkové postavenie oboch zaľúbencov nebolo v súlade, trvalo choďenie dlhšie.

Svadba v Kladzanych patrila k najkrajším a zároveň z pohľadu zvykoslovia, najbohatším obradom. Dotýkala sa nielen rodiny, ale spravidla celej dediny. tradičná kladzanská svadba, ktorá trvala zvyčajne dva dni, je čiastočne zdokumentovaná aj na niekoľkých zachovaných fotografiách, ktoré približujú nielen kladzanský svadobný kroj, ale aj svadobnú *staršinu* - t. j. družinu pozostávajúcu zo starostu, staršieho a mladšieho družbu, zástavníka a pytača. Všetkých týchto pri ich zvykoslovných a obradových povinnostiach sprevádzali dve svatky - staršia a mladšia. Mladá nevesta mala povinnosť obdarovať celú starešinu chlebovkou, ktorú každý z nich počas svadobného dňa nosil zapásanú ako odznak hodnosti a honoru.

V prvý deň svadby ráno staršia svatka prichystala *zastavu* - pestro ozdobený vrcholec stromčeka, sosny - s ktorou sa členovia družiny vybrali do domu ženícha. Tu starší družba vyzval prítomných: *Chto še čita do rodu, naj šida ku stolu*. Na toto vyzvanie hostia zasadli a začalo *odpítovaňe*, po ukončení ktorého sa všetci prítomní vybrali do domu nevesty. Pri dverách ich zastavili spievajúce družičky:

*Kladzanske družbove, hej tak še vibirali,
tri dñi a tri noce hej bočkore platali,
tri dñi a tri noce hej bočkore platali.*

*A jak voñi prišli hej na želene lučki,
potracili voñi hej s bočkoroch onučki,
potracili voñi hej s bočkoroch onučki.*

Prišlých nepustili ďalej, pokiaľ nezaplatili akýsi druh mýtného. Až po jeho vyplatení naprostred *prikleta* (pitvor) rozprestrelí chlebovku, kde sa snúbenci chytli za ruky a trikrát sa vykrútili. Pytač predniesol najprv slávnostnú reč, až po nej vošiel celý svadobný sprievod do chyže.

Starší družba opäť vyzval prítomných: *Chto še čita do rodu, ñech šeda ku stolu*". Nasledovalo pohostenie v dome mladej nevesty a predtým, než sa všetci vybrali do kostola, pokľakli *mladzata* pred rodičov k odobierke. Pri vychádzaní von dvermi družba, ktorý viedol mladú nevestu, udrel na zárubňu čakanom *na štiri ubli*, čím vytvoril symbolický kríž, potom čakan vystrčil, aby mladucha popodeň prešla za spevu družičiek. Každá družička mala pritom na hlave veniec urobený z umelých kúpených ruží, ktorý keď vyšli z kostola, zvykla podarovať niektorému z mládencov.

Po ukončení sobáša v kostole sa mladí manželia spolu so svadobným sprievodom vrátili do domu nevesty. Tu sa konala svadobná hostina. Za zvukov polky sa mladá nevesta krátkym vykrútením a bozkom rozlúčila s každou družičkou a družbom. Zároveň sa pripravila ešte jedna malá sosna, ktorá sa upevnila do okrúhleho koláča na hlavnom stole a zapálila sa. Družičky pritom spievali:

*Horela sosna borela, pod ňu Hanička šedzela.
Jak na ňu iskri padali, šicke parobci plakali.*

Pohostenie na svadbe zvyčajne tvorili *običajne kolačky, kapusta i kaša nabusto*. Ak bolo mäso, tak hovädzie, iba varené, podávané spolu s polievkou a rezancami. Pri každom stole, aj pri hlavnom, kde sedela celá staršina, sa jedlo iba z jednej misky, mladomanželia z jedného taniera jednou lyžicou.

Večer, keď veselie vrcholilo, vzal družba mladej neveste veniec z hlavy, hovoriac: "*Hančo, Hančo, mila cero, keľoš vandrovala, keľoš putovala, daš mi ten tvuj želeni veňec s tvojej blavi? Daš, abo ňe?*" Ona mu odpovedala. "*Ňe*". Podobne mu odvetila aj druhýkrát a súhlas vyslovila až po treťom opýtaní. Družba si potom veniec uviazal na čakan a "*išol s ňim tarhovač*". Znamená to, že za hudby muzikantov s vencom tancoval hovoriac: "*Žebi naša mlada mala telo busok, jak na tim vešetu dzivok a žebi mala telo kačok, jak na tim vešetu pijačok*." Jednotlivé úkony staršieho družbu boli sprevádzané spevom družičiek. Po ukončení hostiny mladej nevesty, tiež periny, vankúše a celý svadobný sprievod sprevádzal mladý manželský pár do domu ženicha.

Mladá nevesta zvykla svokre podarovať chlebovku. Keď vošla dnu, do svojho nového domova, pozdravila sa:

- *Ščejsca vam, Bože, daj.*

- *Daj, Pane Bože, i vam, vitajce u nas*, odpovedali jej. Svokra sa neveste prihovorila takto:

- *Vitaj, vitaj, moja mila ňvesto. S čím ši prišla, s čím?*

A nevesta odpovedala:

- *So ščejscom, so zdravjom, s božim pežehnaňom.*

Túto formulu zopakovali trikrát a pobožkali sa. Poniektorí si potom posadali za stôl, poniektorí, zväčša mladší išli tancovať. Mladej neveste medzitým poskladali veci z voza. Za svadobným sprievodom sa zvyčajne vychytili staré nevesty *na pridani*. S prázdnu rukou však nešli. Neďaleko bol lesík, v ktorom vyrúbali narýchlo sosničku, ozdobili ju žihlavou, bodliakmi a handričkami zo starej *začepki*. Popritom zvykli vymyslieť ešte nejaký žartík navyiac. Pri dverách do domu ich vítala už mladá nevesta so šatôčkou v rukách, do ktorej jej prichodivšie nevesty dávali každá nejaký drobný peniaz. Nevesty vošli dnu, *podupkali, potancovali, a vonka*... Potom tie, čo ostali dnu ešte pohostili kašou v mlieku alebo zámožnejší aj huspeninou.

Na svadobnú noc odprevádzali mladomanželov všetci svadobní hostia. V lete bolo zvykom ísť spať na pôjd do voňavého sena. Pri vystupovaní hore rebríkom, pridržiaval družba mladej neveste na chrbte chlieb, vraj aby hojnosť bola. Na druhý deň bola zvolaná celá dedina na hostinu do domu ženicha.

Smrt

Završením životného cyklu človeka je úmrtie. Na rozdiel od predchádzajúcich významných etáp života, ktoré sprevádzala nielen radosť,

ale niekedy až bujará veselosť, je smrť stále smutná udalosť. Sprevádza ju množstvo poverových úkonov, ktoré majú zaručiť pokoj umrlcovi aj pozostalým. Podľa vyjadrenia informátorov, ešte aj dnes sa stáva, že manželka dá k nohám zosnulého muža konárik šípky, aby jej trnie mu nedovolilo opustiť truhlu. Pri vynášaní z domu ešte aj dnes trikrát udrú s truhlou o prah, aby duch mŕtveho sa nevracal a nestrašil domácich. Ak by sa to predsa len stalo a jeho duch sa vráti do domu, čaká ho tam noc po pohrebe tanier s vodou a uterákom, aby sa mohol umyť a utrieť. Ak je okolo taniera nakvapkané, znamená to, že duch sa umyl a viac sa už nevráti.

Na pohreboch žiaľ pozostalých sa v Kladzanoch vyjadroval vyplakávaním a vyriekavaním blízkej príbuznej, napr. manželky, matky, dcéry a pod. V Kladzanoch nebývalo zvykom, aby si plačky objednávali, ani tu nebola vytvorená stabilná funkcia plačky. Oplakávanie mŕtveho blízkou príbuznou plnilo najmä pri tragických úmrtiach psychologickú očistnú funkciu, ktoré v modernej dobe nie práve najštatnejšie nahradzujú sedatíva. Ale ani takéto smutné udalosti sa občas nezaobišli bez humorných situácií, ktoré spravidla zapríčinili plačky nevedomiac si dvojsmyselnosť niektorých svojich nárekov.

Ľudové zvykoslovie a obrady súvisiace so životom dedičanov boli v minulosti veľmi bohaté a pestré. Zmapovanie životného cyklu človeka vo zvykoch a obradoch Kladzancov do povojnového obdobia a ich letné porovnanie so súčasnosťou, je len jedným článkom reťaze, ktorú je potrebné postupne poskladať, aby sme získali celkový obraz o zvykosloví a ľudovej obradovosti ľudu vranovského regiónu, nakoľko spomínaná oblasť bola z etnografického hľadiska pomerne slabo preskúmaná a zaznamenaná.

ZVYKOSLOVIE KYSÚC A DNEŠOK

Mária Húšťavová

Vo svojom príspevku sa chcem zamerať na zvyky a obyčaje kysuckých dolín a ich uchovanie až po dnešok.

Život na kysuckých kopaniciach bol veľmi bohatý na magické úkony, ktoré mali vždy jeden cieľ - prosperitu hospodárstva, zdravie a šťastie členov rodiny.

Kysucké kopanice a osady boli najmä v minulosti roztrúsené po stráňach a dolinách, pomerne od seba izolované, a preto aj zvyky, ktoré sa v nich udržiavali, sa od seba pomerne líšili. Začnem hneď rodinným zvykoslovím a to narodením dieťaťa.

Už počas tehotenstva ženy existovalo množstvo príkazov a zákazov, čo smie takáto žena robiť a čo nie. Tak napríklad: nesmela sa pozeráť na ľudí škaredých, zmrzačených resp. mentálne retardovaných, aby sa dieťa takéto nenarodilo.

Žena sa musela vyhýbať požiaru, nesmela sa zľaknúť, nesmela zabíjať žiadne zvieratá, pretože to všetko malo vplyv na vývoj dieťaťa, nesmela dvíhať ťažké hrnce s horúcou vodou, aby sa jej "postielka nepripiekla".

Zo zvykov, ktoré sa pri tehotenstve zachovali dodnes, aj keď nie pre ten istý dôvod, pre aký sa dodržiavali predtým: žena aj dnes sa vyhýba požiaru a akémukoľvek úľaku, pretože v tom okamihu je nebezpečie, že takto spôsobený stres zachová dôsledky na vyvíjajúcom sa plode v podobe napr. epilepsie - kedysi nazývaná "vredová choroba". V súčasnosti taktiež ženy nedvíhajú, ale vo všeobecnosti ťažké bremená preto, aby nedošlo k nedobrovoľnému prerušeniu tehotenstva. Dodnes je dobrým zvykom ponúkať tehotnú ženu potravou, ktorá je v jej blízkosti konzumovaná, aby nedošlo k poškodeniu plodu tým, že sa budúcej matke nedostane tej stravy, na ktorú má chuť.

Pri samotnom narodení dieťaťa sa v minulosti vykonávali rôzne magické úkony s cieľom zabezpečiť rodičke ľahký pôrod a zdravé dieťa. Ženy rodili doma, keďže rodinný život musel byť zabezpečený tak, ako aj vo všedné dni, bolo súkromie ženy po pôrode vytvorené tak, že postel s rodičkou a novorodencom bola oddelená tzv. "kútnou plachtou". Takto bola rodička oddelená až 6 týždňov od pôrodu.

Pri pôrode pomáhala žena - babcuľa, prípadne ďalšia žena z rodiny. Zriedkavo bol k pôrodu volaný aj lekár - jedine ak nastali veľké komplikácie.

Počas pôrodu do domu nevpustili nikoho cudzieho, aby rodičke nepočarovali. Obloky domu boli zastreté, aby bosorky nevideli dovnútra.

Na uľahčenie pôrodu položili rodičke za plachtu mužove nohavice, opásali ju remeňom, ktorý mal pri sobáši, porovzázovali jej všetky uzlíky, ktoré mala na odev, dokonca aj vlasy jej rozpustili, len aby ľahko rodila a množstvo ďalších úkonov.

Uvedené zvyky mali šťastí prosperatívny zámer. Najmä v tom, že čím bol pôrod ľahší, tým skôr sa rodička vrátila k svojej práci, ale z dnešného pohľadu aj ochranný hygienický náboj. Veď napr. tým, že žena do 6-tich týždňov od pôrodu nesmela ísť po vodu, ani k ohňu, vyhla sa automaticky ťažkým domácim prácam. Dnes sa z týchto konkrétnych zvykov nezachovalo nič, čo je zapríčinené privádzaním detí na svet v pôrodniciach, kde je zabezpečená hygienická a lekárska starostlivosť v plnom rozsahu.

Inou otázkou sú magické úkony pri krstení dieťaťa. Dieťa, keď chystali ku krstu, dávali mu do vankúšika peniaze, zelinky, ktoré mala matka pri sobáši, obilie, vianočné omrvinky, soľ a cesnak. To všetko malo zabezpečiť dieťaťu dostatok peňazí, prosperovanie hospodárstva a ochranu pred neprajníkmi.

Aj v súčasnosti dávajú deťom do vankúša ku krstu peniaze a kúsček chleba, aby sa ho celý život držali.

Pri odchode ku krstu aj dnes kropia dieťa svätenou vodou, aby ho nik neuriekol. Pri príchode od krstu kmotra trikrát hovorí: "Odniesli sme pohana, priniesli sme kresťana." Potom sa postaví na prah dverí, dvíha dieťa trikrát nad hlavu a trikrát hovorí: "Aby si bol taký povýšený, ako si bol ponížený." Tento zvyk je zachovaný dodnes.

Tehotná žena ani v minulosti, ani v súčasnosti nesmie držať dieťa pri krste, pretože by jedno z detí, či už jej vlastné, alebo krstňa, nevyžili.

Do roka veku dieťaťa sa nesmelo dieťaťu stáť v záhlaví postieľky, aby nebolo škulavé, nesmeli sa mu strihať nechty, tie mu iba matka mohla obhryzať a vlasy mohli strihať tiež až po dovŕšení jedného roku veku dieťaťa, ale iba vtedy, keď mesiac "nastával", aby mu dobre rástli.

Ďalším životným medzníkom, na ktorý sa viaže nesmierne množstvo zvykov je svadba.

Už pred svadbou v období dospievania sa dievky zameriavali na rôzne praktiky, väčšinou pri určitých sviatkoch, s cieľom poznať a zabezpečiť si ženícha.

Tak napr. známe boli čarovačky na Ondreja - varenie halušiek s menami mládencov, trasenie plotov, liatie olova. Na Štedrý večer po večeri dievka pozametala izbu a šla vysypať smeti na hnojisko. Tam sa nad ne

postavila, a z ktorej strany zaštekala pes, z tej strany mala dostať muža. Z polnočnej omše utekali dievky rýchlo domov, aby sa mohli prvé poumývať, a ak to stihli, tak sa do roka určite vydali. Z týchto zvykov sa na niektorých našich dedinách zachovali čiastočne ondrejovské zvyky, ktorým sa však už neprikladá taká vážnosť, ako v minulosti. Ide skôr o zábavu.

Úkonov ľúbostnej mágie bolo taktiež nepreberné množstvo. Ich spoločným cieľom bolo zabezpečiť lásku a spolužitie s vyvoleným partnerom. K dievstvu a svadbe sa viaže aj množstvo záškodných praktík, ktoré sa však v súčasnom období už neobjavujú. Spomeniem ich aspoň pár, aby bolo možné pochopiť, k čomu sa dokázali uchýliť v prípade nezdaru. Tak napríklad, keď mal mládenec prespanku - nemanželské dieťa a nechcel si ju zobrať, ale si bral inú, v deň sobáša urobila prespanka figurínu, ktorá predstavovala mladú nevestu a počas sobáša mladých píchala nožom do figuríny, aby mladá nevesta do roka zomrela.

Na dedine, v rámci susedskej výpomoci nosili do domu nevesty a ženicha susedia potraviny, ako mlieko, maslo, tvaroh, vajička a pod.. Kuchárka, ktorá bola naklonená mladým, vždy prezrela potraviny, a ak na nich našla znak kríža, tieto bez pardonu vyhodila na hnojisko, lebo boli určite začarované.

Zaškodné praktiky, až do 70 - tých rokov sa vykonávali dokonca aj v kostole. Obyčajne za poslednou lavicou v kostole býval upevnený kríž, ktorý sa nosieval počas pohrebov pred rakvou.

Pri sobáši, ktorý bol niekomu proti vôli, aby mladým urobil zle, počas sobáša pri prísaha sa postavil ku krížu a trikrát ho dvíhal, aby v živote mladých prevládali iba ťažké chvíle. Mladých chránil pred takýmito praktikami rodinný príslušník, ktorý sa postavil k tomuto krížu, aby zabránil k nemu prístup.

Keď mládenec si nezobral za ženu tú, s ktorou najskôr chodil, ale inú, tak ohrdnutá dievka v čase sobáša išla na zvonnicu a zvonila umieráčikom, aby mladá nevesta do roka zomrela.

Ak mladá nevesta nebola po vôli svokre, tak matka dala synovi za košeru k sobášu dva čepce. To znamenalo, že bude mať v živote dve ženy a teda tá nechcená bude iba krátko žiť.

Keď sa dievčina v svadobný deň chystala k sobášu, vložila si do topánky vňať omanu, alebo petržlenu, aby sa nikoho nebála, najmä nie nastávajúcej svokry.

Ženichovi rukávy na sobášnej košeli trikrát zasekla do truhlice, aby ju nebjaval. Keď nechcela mať deti, tak v deň sobáša hodila do studne zamknutý zámok aj s kľúčami. Ešte doteraz sa napríklad vo Vychylovke

uchovala odobierka nevesty od rodičov, ktorí však hovorí miesto nevesty svatka:

*Ty panna poctivá
čo to za novina
už tvojmu panestvu
hodina odbila.*

*Manželská koruna na blave ti stojí
vedú ťa k oltáru, ako kráľa v boji.
Už musíš opustiť mládencov a panny
musíš ostať verná svojmu manželovi.
Odpros od rodičov jak na dievku sluší
veď už rodičovský dom opustiť musíš.
Ďakuj im za lásku, za ich vychovanie
a pros Pána Boba, aby im dal zdravie.*

Tento úkon spolu s požehnávaním rodičov sa uchováva dodnes. Takisto je uchovaný zvyk kropiť novomanželov svätenou vodou, aby ich ochránila pred zlými ľuďmi.

Ďalšie úkony sa praktizovali priamo pri obrade sobáša. Mladomanželia mali stáť pred oltárom tak tesne pri sebe, aby sa pomedzi nich nesvietilo, aby ich nik od seba neodlúčil. Klakali si naraz obidvaja, aby niektorí z nich skôr nezomrel. Pri obrade sa čo najmenej prežehnávali, aby mali ľahký život - čo najmenej krížov.

Doteraz je zaužívané, že pri obchádzaní oltára "tzv. ofere" za oltárom sa snaží nevesta stúpať na špičku topánky partnera, aby mala v manželstve prevahu. Taktiež jej partner dáva za oltárom peniaze na oferu, aby jej celý život dával peniaze bez pýtania.

Rozdávanie koláčov pred domom mladej a pred kostolom sa doteraz praktizuje, aj keď v súčasnosti s úplne iným zámerom. V minulosti bolo rozdávanie koláčov úplata nevesty pre susedov, aby jej do manželstva nepriali nič zlé. Zároveň slúžilo na odvádzanie pozornosti od mladého páru, aby im aj očami neuškodili. Pri príchode do domu vítali mladých pred domom mliekom, chlebom a medom.

Nevesta, keď vchádzala do domu svokry, nesmela stúpiť na prah domu, aby neurazila dobrého ducha domu. Keď však chcela, aby do roka bola paňou v dome, tak sa rýchlo na ten prah postavila. Z toho sa pravdepodobne vyvinul zvyk prenášania nevesty mladoženíchom cez prah do domu, aby sa snáď týmto zabránilo neveste stúpiť na prah. V súčasnom období sa tento úkon praktizuje pravdepodobne iba z recesie.

Aj zvyky pri čepčení nevesty boli rôzne. Nevestu pri čepčení posadili na putňu s čerstvou vodou. Na kolená jej posadili dieťa, podľa toho akého pohlavia bolo, také bolo aj prvorodené dieťa novomanželov. Ak nevesta nechcela hneď mať deti, ale až po čase, tak koľko rokov ich nechcela mať, tolko prstov si pri čepčení prisadla.

Vodu po začepčení nevesty vylial predný družba na kmeň jablone, aby novomanželia mali také pekné detičky, ako jabĺčka.

Na týchto dvoch životných medzníkoch som chcela poukázať, aká bohatá bola fantázia našich predkov, čo všetko dokázali urobiť pre zabezpečenie prosperity rodu a majetku.

Obrovské množstvo zvykov a obyčajov existovalo v oblasti pracovného a výročného zvykoslovia, z ktorých však niektoré pomaly, ale isto zmenou ekonomických a spoločenských pomerov zanikajú: napr. jarné zvyky - vyhánanie kráv na pašu, sejba a pod. Časť zvykoslovia sa uchovala až dodnes, avšak na základe odlišného zámeru, ako bol v minulosti - jánske ohne, veľkonočné a fašiangové zvyky, vianočné zvyky a pod.

Téma zvykoslovia je veľmi obsiahla a nedá sa obsiahnuť jedným príspevkom, preto môj príspevok bol akýmsi úvodom do danej témy, ktorú by bolo veľmi potrebné spracovať a uchovať pre budúce generácie.

BANÍCKE REZBÁRSKE TRADÍCIE V BANSKOŠTIAVNICKOM REGIÓNE

Eva Lovásová

Banská Štiavnica rozprestierajúca sa v údolí Štiavnických vrchov, na svahoch kopcov Glanzenberg a Paradajz je našim najstarším baníckym mestom. Vznik a bohatá história mesta je spojená s dobývaním zlata a striebra. Písomný údaj o ťažbe rúd z r. 1156 nazýva toto územie zemou baníkov - terra banensium. Banská Štiavnica patrila i k prvým mestám, ktoré získali mestské privilégia v Uhorsku, za panovania kráľa Bela IV., v rokoch 1237-1238.

Životné spojenie baníka s drevom, jeho zručnosť, šikovnosť, znalosť spracovávanía dreva sa stalo aj východiskom špecifického prejavu ľudového umenia. S baníctvom súvisel život obyvateľov, ich obyčaje a zvyky i výtvarný prejav, ktorý sa stal súčasťou ich vyjadrenia. Banskoštiavnický región bol centrom baníckej rezbárskej tvorby na Slovensku (vrchol koniec 18. - 2. pol. 19. stor.), ale i maľovaných salašov a papierových betlehemských figúriek. Banícke regióny boli od 18. stor. v celej strednej Európe známymi strediskami rezbárskej tvorby, zvlášť vyrezávaných drevených betlehemov. K špecifiku Banskej Štiavnice patria aj precízne vypracované modely baní a bane vo fľašiach, kde dochádza ku kombinácii rôzneho materiálu.

V baníckych rodinách patrilo ku vianočným zvykom vlastniť a počas vianočných sviatkov prezentovať betlehem, ale aj maľovaný prospekt. Bolo pýchou i veľmi chudobných domácností vlastniť betlehem s čo najväčším počtom figúriek.

Tradície rezbárstva v Banskej Štiavnici a v okolí doznievajú po súčasnosť aj zásluhou pôsobenia rezbárskej školy v Piargu (dnes Štiavnické Bane) - "Učebnej dielne na výrobu detských hračiek". Založením dielne sa čiastočne riešila zlá životná úroveň baníkov, zapríčinená dlhotrvajúcou krízou baníctva v banskoštiavnickom regióne. Veľká zásluha v tomto smere patrí rímskokatolíckemu farárovi v Piargu Jozefovi Záhorovi. Z archívnych dokumentov Okresného archívu Banská Štiavnica, fond Piargska škola vyplýva, že chod školy bol organizačne pripravený už v r. 1885. Dňa 14. decembra 1885 bol predložený zoznam dvanástich chlapcov navrhnutých na prijatie do rezbárskej dielne. Prví žiaci vo veku 12 - 13 rokov pochádzali z baníckych osád pri Piargskej šachte, Karol šachte, Braník šachte v Banskej Belej a Maximilián šachte. Podľa návrhu stanov rezbárskej dielne zo dňa 16. decembra 1885, bola učebná doba stanovená na 3 roky, žiaci mali navštevovať dielňu v dennom čase, keď nepracovali v bani. Skutočným

dňom otvorenia školy bol 14. apríl 1887. Správcom dielne bol zvolený Jozef Záhora, učiteľom dielne sa stal Jozef Mazstich. Anton Pech, riaditeľ Banského úradu v Banskej Štiavnici sa stal predsedom dozorného výboru.

V prvom období sa "rezbárňa" venovala výlučne výrobe hračiek, odmietala objednávky na stolárske práce a predmety dennej potreby. Boli to hlavne rôzne druhy domácich, lesných, ale aj rozprávkových zvierat, jednotlivé i skupinové zvieracie figúrky v rôznych veľkostiach. K špecifickým výrobkom patrili rôzne typy fúrikov, vozíkov, kočiarov i so záprahom. Uznanie si získali aj výrobou predmetov pre názorné vyučovanie, rôznych učebných pomôcok pre ľudové i učňovské školy. Vplyv výtvarných tradícií regiónu sa uplatnil v tvorbe betlehemských figúriek a na konci existencie dielne v Piargu i vo vyhotovovaní plastík so sakrálnou tematikou.

Keďže v počiatočnom období existencie dielne žiaci pracovali aj v bani, bolo to dosť namáhavé a nie všetci sa vyučili rezbárstvu. Pre niektorých to bolo len prechodné zamestnanie, mnohí opustili dielňu z dôvodu nedostatku nadania. Je zaujímavé, že z prvých dvanástich žiakov (vybraných ešte v r. 1885) sa vyučili len piati. Absolventi dielne mohli po vyunčení (vysvedčenie so stupnicou známok - výborný, dobrý, dostatočný, nedostatočný) ostať v nej pracovať alebo po získaní živnosti si otvoriť vlastnú dielňu. Najnadanejší pracovali v Budapešti ako umeleckí rezbári a stolári a od r. 1913 v Banskej Štiavnici v dielni na výrobu oltárov a sôch.

Vojnové udalosti I. svetovej vojny mali nepriaznivý vplyv na rozvoj dielne, no nezankla, pokračovala vo svojej činnosti. V r. 1919 bolo odborné vedenie dielne zverené Jozefovi Krausemu, ktorý túto funkciu zastával aj po pričlenení dielne k Štátnej československej priemyselnej škole v Banskej Štiavnici v roku 1922. Dlhodobé praktické i teoretické pôsobenie Jozefa Krauseho (25. 3. 1862 - 20. 10. 1934), ovplyvnilo mnohých rezbárov banskoštiavnického regiónu 20. stor. On sám sa vyučil umeleckému remeslu v Raciborzi, štúdiá ukončil v r. 1884 na škole umeleckých remesiel vo Viedni. Umelecký vrchol tvorby dosiahol na konci 19. stor. a začiatkom 20. stor., kedy získal svetové ocenenia na medzinárodných výstavách. V Banskej Štiavnici bol majiteľom rezbárskej dielne pre chrámové zariadenia s hlavným zameraním na plastiky sakrálného charakteru. Pod jeho vedením pracovali mnohí nádejní rezbárski uční za účelom získania výučného listu. U jeho nasledovníkov nachádzame typické prvky umeleckého stvárnenia s dôrazom na realistické detailné prevedenie plastík.

Činnosť dielne bola v rokoch 1919 - 1922 zameraná podobne ako v súkromnej rezbárskej dielni Jozefa Krauseho v Banskej Štiavnici, na výrobu sakrálnych predmetov. Nové organizačné obdobie rezbárskej dielne sa

začína v r. 1922 jej pričlenením k Štátnej československej priemyselnej škole v Banskej Štiavnici. Vo funkcii triedneho učiteľa a odborného vedenia zostal aj naďalej Jozef Krause. Po jeho smrti v r. 1934 a príchodom rezbára a zároveň sochára Antona Drexlera, absolventa Umelecko- priemyselnej školy v Prahe, pokračuje činnosť dielne až do začiatku 40-tych rokov 20. stor.

Rezbárstvu sa baníci mohli venovať vo voľnom čase po práci v bani. Jemná práca s drevom sa stala motiváciou ich tvorby. Schopnosť umeleckého cítenia vyjadrená vo figurálnej i reliéfnej rezbárskej tvorbe im zaručovala váženosť v baníckom spoločenstve. Bolo tak, že huntíky tlačili len pomocou zápastia.

Prostredie bane, práca baníka i samotný baník boli hlavnými námetmi ich tvorby, stali sa súčasťou betlehemov, maľovaných salašov, modelov baní i vkladačiek do fľaš. Baníci boli zobrazovaní najčastejšie v slávnostných baníckych rovnošatách, čo bolo značne zidealizované, pretože baníci v nich pod zemou nikdy nepracovali.

Na strednom Slovensku sa nosil do pol. 19. stor. trojaký banícky kroj. Tzv. uhorský aušusnícky pozostávajúci z bielej blúzy (bertikly) so stojatým golierom, naberanými rukávmi, nohavíc z hrubého červeného súkna zdobených žltou šnúrou, ktoré sa nosili do čižiem, zelenej súkennej čiapky - lodičky. Druhým typom bol biely kroj, tzv. nemecký, ktorý sa skladal z bielej blúzy, širokých bielych nohavíc pod kolenami zakončených krajkou, bielych podkolenok s farebnými stužkami a z vysokej čiapky valcovitého tvaru zo zeleného súkna. Čierny banícky kroj, t. j. starší typ čierneho kabáta sa začal nosiť podľa nariadenia už v 18. stor. a znamenal koniec rôznofarebnosti odevu baníka. Nesmeli chýbať ani ďalšie základné atribúty baníckeho stavu - kladičko, železko, kahanec, ošliador (malá zásterka z kože pripevnená na remeni, ktorým sa prepásal kabát, slúžil ako ochrana baníka pri práci, ale aj ako dopravný prostriedok na spúšťanie sa do bane), fokoš (palica so sekerkou zdobenou reliéfnymi výjavmi z baníckej práce).

V národopisnej zbierke Slovenského banského múzea v Banskej Štiavnici sú bohato zastúpené drevené polychrómované plastiky baníkov. Lokálne svojím vznikom spadajú do banskoštiavnického regiónu, s datáciou od pol. 19. stor. do pol. 20. stor. Sošky bývali súčasťou kultového kúta, oltárikov a betlehemov, no boli aj vďačným doplnením modelov baní, baní vo fľašiach. Patria k najstarším zbierkovým fondom Slovenského banského múzea.

Najčastejšie je baník zobrazený v slávnostnom uhorskom type aušusníckeho kroja (biela blúza, červené nohavice). Ojedinelo je baník odetý v čiernom baníckom kroji staršieho typu s datáciou vzniku do prvej

polovice 19. stor. Plastiky plnili funkciu svietnikov, čím zároveň vyjadrovali tak potrebné svetlo života v bani. Baníci v stojí alebo v kľaku držali v ruke svietnik, výnimočne fokoš, skúšobnícky kalíšok, misku s rudou, alebo sa modlili.

Banícky atribút aušusníka sa nachádza aj v komplexnom skrinkovom domácom oltárikú sv. Jána Nepomuckého, kde po stranách sú v typickom postojí dvaja aušusníci so svietnikmi v ruke. Zaujímavý je aj model hlavného oltára počas bohoslužieb so soškami kňaza, miništrantov, ale aj aušusníkov. Iným výtvarným prejavom s baníckym motívom je obraz, olej na sololite, Pieta P. Mária Šaštínska z r. 1900. v dolnej časti sú umiestnení štyria modliaci sa aušusníci s klobúkmi a fokošmi pri nohách.

Vzácnym výstavným exponátom je drevený polychrómovaný betlehem od Jána Šulca zo Štefultova - časí Banskej Štiavnice, vyrezaný okolo r. 1960. Autor Ján Šulc (24. 12. 1894 - 31. 1. 1975) patril v Banskej Štiavnici k významným predstaviteľom umeleckého rezbárstva, nadväzujúc na bohaté tradície baníckeho rezbárstva. Umelecky vyrastal pod bezprostredným vplyvom učiteľa piargskej rezbárskej školy Jozefa Krauseho. Jednou z jeho majstrovských prác vytvorených v Krauseho ateliéri bola postava baníka tlačiaceho banský vozík s vyťaženou rudou. Dynamika plastiky, výraz tváre, každý sval tela, potvrdzujú úsilie majstra realisticky stvárniť namáhavú prácu baníka. Okrem tejto plastiky sú do spomínaného betlehemu zakomponované aj ďalšie banícke atribúty - baňa - štôlna a dve postavy klačiacich aušusníkov, ktoré autor umiestnil pri Svätej rodine.

Pri stvárnení tejto sakrálnej tématiky sa Šulc držal základnej línie chrámových betlehemov, kde bola architektúra pod silným vplyvom orientálnych stavieb. Maštaška so Svätou rodinou - sv. Jozef, Panna Mária, Ježiško v jasličkách, klaňanie sa Troch kráľov a klaňanie sa pastierov sú doplnené drevenicou, čím sa autor snažil zároveň znázorniť typickú slovenskú dedinu. Zaujímavé sú tri postavy žien - klebetníc stojacich pri studni, ktoré sú vhodným doplnením dedinskej idyly.

Betlehem Jána Šulca je zaujímavý nielen svojím tématickým a umeleckým prevedením, ale aj svojou originalitou, spočívajúcou v početnosti a veľkosti architektúry a jednotlivých betlehemských figúriek. Tvorí ho 24 ľudských a 6 zvieracích figúriek, imitácia orientálnej murovanej architektúry, slovenská drevenica s plotom, murovaná kamenná studňa, baňa - štôlna. Celkové rozmery betlehemu sú tiež úctyhodné: dĺžka 287 cm, výška 71 cm, šírka 90 cm, priemerná výška postáv 28 cm.

Zbierkový fond Slovenského banského múzea obsahuje úplné i neúplné betlehemské súbory vyrezané baníkmi banskoštiavnického regiónu

(Banská Štiavnica, Štefultov, Banská Hodruša, Banky, Horná Roveň, Banský Studene, Štiavnické Bane), prevažne s datáciou od pol. 19. stor. do pol. 20. stor. Okrem drevených betlehemských figúriek s polychrómiou môžeme prezentovať aj drevené betlehemske figúrky v kombinácii s textilom. Tento fond sa budoval od počiatkov existencie muzeálnych inštitúcií v Banskej Štiavnici (Mestské múzeum založené r. 1900, Banské múzeum Dionýza Štúra založené r. 1927) a hlavne za pôsobenia riaditeľov Mestského múzea Vojtecha Bakera (1921 - 1941) a RNDr. F. Fialu (1927 - 1939).

Betlehemárska tvorba v regióne pokračuje v súčasnom období aj napr. zaujímavou tvorbou pána Gazdíka z Banskej Belej. Tento neškolený rezbár sa vyrezávaníu plastík a reliéfov venuje už 20 rokov. Pod vplyvom betlehemárskej tvorby regiónu vyrezáva stále nové figúrky, ktorými dopĺňa "rímsky" a "dedinský" betlehem. Okrem troch základných udalostí v Betleheme sa snaží verne zobrazíť tradičnú činnosť ľudí na dedine v minulosti (strúhanie kapusty, kresanie dreva, dojenie oviec ...), nechýba ani banícky motív - baník s korytkom, fúrikom, kladivkom ...

Regionálnym špecifikom, montánnej oblasti severného Hontu v rámci ľudovej výtvarnej kultúry sú prospekty - maľované salaše, ktoré dopĺňali drevené vyrezávané betlehemy. Sú výrazom stretávania sa dvoch odlišných sociálno - kultúrnych prostredí - baníckeho a roľníckeho sveta. Výskyt maľovaných salašov v ďalšej oblasti Slovenska - v Španej Doline a na Starých Horách bol kvantitatívne ojedinelý a časovo obmedzený na pomerne krátke obdobie trvania (1910 - 1960). Pozornosť si zaslúžia i prospekty k betlehemom z Třebíča a Moravského Valaška, kde nachádzame určitú podobnosť, spoločné črty. Vysvetlenie je možné nájsť i v skutočnosti, že spomínané oblasti mali dlhodobé kontakty.

O vybudovanie zbierkového fondu maľovaných salašov nachádzajúcich sa v Slovenskom banskom múzeu sa zaslúžil hlavne bývalý riaditeľ BMDŠ František Fiala. Zozbieral cennú kolekciu prospektov s cieľom dokumentovať lokality, výtvarné prejavy, najvýznamnejších autorov v časovej následnosti.

"Maľované salaše" - prospekty, sú 2 - 3 m dlhé, 20 - 30 cm široké, väčšinou papierové pásy s výjavmi z pastierskeho života. Kresba ceruzou bola vyplnená vodovými alebo temperovými farbami. Datácia prospektov spadá do obdobia pol. 19. - 20. st., no na základe použitého materiálu sa zachovali len z posledného obdobia (30-te roky 20. st.).

Ich tvorcami boli väčšinou baníci, ktorí ich maľovali pre seba ako dar alebo aj na predaj. Boli určené do konkrétnej situácie, viazali sa na vianočný zvykoslovný cyklus, boli doplnením figurálneho betlehemu. Plnili funkciu

dekoratívnu. Snažili sa o presné zobrazenie výjavov z pastierskeho života, hoci ich pracovné prostredie bolo celkom iné. Vyjadrili tak hlboký vzťah k živej prírode. V typickej krajine severného Slovenska umiestňovali kolibu, košiar, napájadlá, studne, sedliacke usadlosti, kostolíky. Pastieri a valasi sú zobrazení v rozmanitých pracovných činnostiach, ako napr. - strážia ovce, ženú ovce k napájadlu, prenasledujú vlka s ukradnutou ovcou, doja ovce, mútia mlieko, strihajú vlnu, varia žinčicu. Vo voľnom čase sedia okolo vaty - pečú si slaninu, popíjajú si, bijú sa, ležia pred košiarom, spia, anjel budí skupinu spiacich pastierov. Nechýbajú ani postavy žien - gazdiná, dievča s nošou trávy, s krčahom, s hydinou, ale aj zvieratká - ovce, kravy, kozy, mačka, sliepka, vlk, zajac, líška, jastrab, sýkorka, straka... Bolo náročné samotné usporiadanie veľkého počtu týchto rôznych prvkov na jednom prospekte sa priemerne pohybuje okolo 20 - 30 ľudských postáv a 50 - 100 zvieracích figúr. Výtvarná vynaliezavosť autorov dáva každému ich dielu pečať neopakovateľnosti a jedinočnosti estetického účinnku.

K vianočnému zvykoslovnému cyklu banskoštiavnického regiónu patria okrem prejavov hmotnej - výtvarnej kultúry - betlehemov, maľovaných salašov, ktoré sa tu stavali aj na miestach netradičných a to priamo na pracoviskách, v povrchových objektoch a v podzemných banských priestoroch aj hudobné a dramatické javy vo forme vianočných piesní - spevníky a betlehemske hry (čo by bolo zaujímavým námetom ďalšej prednášky). Hmotné znázornenie biblického motívu Narodenia tvorí tak celok aj s jeho dramatickou a spevnou analógiou s nezanedbateľným vplyvom baníckeho prostredia.

Literatúra

- LOVÁSOVÁ E.: Rezbár Ján Šule z Banskej Štiavnice. In: Zborník SBM XVII. 1995
LOVÁSOVÁ E.: K činnosti rezbárskej školy v Piargu. In: Zborník prednášok: Štiavnické bane v histórii, 1996
PLICKOVÁ E.: Maľované salaše - špecifický prejav maliarskej tvorby v severnom Honte In: Slovenský národopis. 1978,3
PLICKOVÁ E.: Príspevok ku štúdiu ľudového divadla v montánnom regióne Hontu. In: Slovenský národopis, 1977, 1.

JÁNSKE ZVYKY - TRADÍCIA A SÚČASNOSŤ

Nadežda Varcholová - Jozef Varchol

Jánske zvyky sú späté s letným slnovratom, kedy sa slávi kult Slnka. Rusíni-Ukrajinci na východnom Slovensku slávia tento sviatok 24. júna alebo 7. júla (teda za Juliánskym kalendárom o dva týždne pozdejšie). V súčasnosti, keď medzi gréckokatolíkmi a pravoslávnyimi dochádza ku konfesionálnym nezhodám, prevažná časť gréckokatolíckych veriacich svätí všetky cirkevné sviatky podľa Gregoriánskeho kalendára. U starších ľudí to vyvoláva veľkú nevôľu, snažia sa pridržiavať svojich starých tradícií¹.

Celý obrad jánskych zvykov Rusíni-Ukrajinci nazývajú *sobitky*². Názov pochádza od poľskej sobótky - hory v Sliezsku, na ktorej sa zhromažďovali starí Slovania na pohanských slávnostiach.

Dominantnou zložkou jánskych zvykov bol rituálny oheň vo viacerých formách - vatry, fakle, ktorý, podobne ako celý obrad, taktiež sa nazýva *sobitky*. Na území východného Slovenska, obývanom Rusínmi-Ukrajincami jánske ohne - *sobitky* sú známe predovšetkým vo Svidníckom, Bardejovskom a Starofubovnianskom okrese.

Sobitky sa pálili na vyvýšenom mieste za dedinou. V minulosti ich bolo niekoľko, obyčajne tri: horný a dolný koniec, ako aj stred obce mali svoje svätójánske ohne. Jánske ohne zhotovili a zapalovali mládenci, ktorí na tento účel prinášali so sebou raždie, žitnú slamu, rôzne smetie. Vo Valkovciach (okres Svidník) "paribci" prinášali aj ukradnuté "kyčky" (slamenné snopy na pokrytie striech). V jánskom ohni dievčence pálili aj minuloročné liečivé suché bylinky posvätené na Jána ako aj "rusaľnu lypynu" (lipové halúzky, ktorými sa zdobili príbytky na Turíce). Pálenie starých nepotrebných vecí nebolo náhodné. Očistná sila jánskeho ohňa mala zničiť nepotrebné neužitočné veci a očistiť človeka od nich. V Becherove (okres Bardejov) hádzali do svätójánskeho ohňa "kmyňanku" (rascová byľ), aby oheň dlhšie horel. V Jakubanoch pri Starej Ľubovni chlapi robili fakle - na konci tenkej dlhej palice pripevnili lievik z kôry ihličnatého stromu, ktorý plnili živicom a zapalovali. Aj v okolí Svidníka (Vyšný Mirošov) boli známe fakle - volali sa *sobitky*, ibaže boli z kôry čerešne alebo brezy. Lieviky boli prázdne, ničím nenaplnené, Zapalovali ich v noci, keď sa so spevom vracali domov a hádzali ich do najbližšieho potoka.

Na Spiši (Porač) ešte do 2. svetovej vojny pálili *subotočky* v sobotu (podľa miestnych obyvateľov odtiaľ pochádza aj názov *subotočky*) na vršku, kde rástli zemiaky, aby oheň ochránil úrodu od hladu a záplav. Mládež so

zapálenými, opotrebovanými, brezovými metlami "drjapačkami" krútila, otáčala vo vzduchu, čo symbolizovalo slnko.

Pri zapálených sobotkách dospievajúca mládež, (v minulosti aj mladé ženy) spievala, zabávala sa, hry mali značný erotický charakter, čomu prispela aj teplá jánska noc. Súčasťou sobotiek bolo aj preskakovanie cez oheň, čo malo predovšetkým magicko-očistnú funkciu. Okrem dôkazu šikovníosti verili, že vysoký preskok zabezpečí vysoký rast lanu a konopí (Vaľkovce, okres Svidník), vo Vagrinci (okres Svidník) takýto skok mal predísť boleniu nôh. Preskakovanie vo dvojici malo symboliku vstupu do manželského života.

Sobotky sa vyznačovali obradnými piesňami. V jánskych piesňach slávi sa svätý Ján, ku ktorému sa obracali s prosbou, aby posvätil polia, úrodu, líky, chotáre. Tieto piesne sú vzácne aj tým, že sa v nich vyskytuje množstvo toponymov. Napríklad, v piesni, zapísanej v Chmeľovej pri Zborove (bývalá Komloša) vyskytuje sa niekoľko toponymov: Šistarka, Pídomok, Lasky, Tomaška, Kozynec, Palovycja, Zboroviske, jare žyto Komlošivske.

*Jane, Jane sjatyj Jane,
Osjaty nam šyre pole.
Šyre pole i hajiček,
Chodyl do nas šubajiček.
Šyre pole i jalyny,
Jare žyto, ozymyny.
Šyre pole i Š i s t a r k u ,
Jare žyto i tatarku.
Šyre pole i Z b o r i v s k e ,
Jare žyto K o m l o š i v s k e .
Šyre pole i P i d o m o k ,
Jare žyto ta i horoch.
Šyre pole ta i L a s k y ,
Jare žyto i kolosky.
Šyre pole i T o m a š k u ,
Jare žyto i petrušku.
Šyre pole i K o z y n e c ,
Jare žyto ta i jarec.
Šyre pole P a v l o v i c u ,
Jare žyto i pšenycu.*

Okrem agrárneho motívu nachádza sa v nich motív lúboštný a erotický. Naproti tomu piesne, v ktorých sa nevzýva svätý Ján, boli žartovné až posmešné. Boli to akési prekáračky medzi rivalmi jednotlivých sobitok - horniaci sa vysmievali dolniakom a opačne ako aj z jánskych ohňov v susedných obciach. Obyčajne pri súperových sobitkách "čefad' mlije, sobitka tlije", "čefad' smutna, sobitka kolomutna", a "ta naša sobitočka jasna, bo kolo nej čefad' krasna", "čefad' sja smije, sobitoňka hrije". Známe sú aj piesne, v ktorých striedali mená dievčat s menami mládenčov, keď všetky dievčatá povydávali, chlapcov poženili a tie dievky, ktoré neprišli na sobitky totálne vysmiali:

*Tam na hori obnyk boryt, A na Jana bylam pjana,
Samyj čystyj javorovyj. A na Petra bylam tepla.
Tak bo divky, tak bo haste, Už po Jani, už po pjani,
Tym ovečkam vodu noste. Už po Petri, už po teplí.
Tak bo chlopci, tak bo haste Harvišova divka pyšna,
V perstenikoch vodu noste. Na sobitku nam ne vyšla,
Naša sobitoňka jasna, Ne tak pyšna jak linyva,
Bo pila nej čefad' krasna, Na dinyčku ušy byla.
Svydnyčanska kalamutna, Ne tak ušy jak bloščyci,
Bo pila nej čefad' smutna. Navaryla keselyci.
A kečkivska lem tak tlije, Podte chlopci, podte, ičte,
Bo pila nej čefad' hnyje. Lem vy na mňa ne vykryčte.
Vžaly chlopci, pochlypaly, Na Anyčku vykryčaly.
(Vapeník, okres Svidník, 1990)*

*A na Jana, na to Guba Keď je bruba, naj tam bude,
Sušidova Haňča bruba. Naj jej znajut šytky lude.
Hruba, hruba, a od kobo Treba Haňču pohrubity,
Od Janička molodobo. Žeby znala brich nosyty.
(Vyšný Mirošov, okres Svidník, 1997)*

V súčasnosti *sobitky* - jánske ohne sa stali formou detskej zábavy. Pália sa síce na vyvýšenom tradičnom mieste, ale už z ojazdených starých pneumatík, neznejú už pri nich starobylé jánske piesne, ktoré nová generácia už nepozná. Namiesto nich vyrevujú zmes ľudových a moderných piesní.

Ďalším dôležitým prvkom v jánskych zvykoch je zber a svätenie liečivých rastlín, ktorým sa pripisovala čarovná, magická moc. Na Jána rastlinstvo kulminuje svoj rast - "Do Jána trava rosne vodne, ne vnočy, a po Jani rosne vodne i vnočy". (Mikulášová, okres Bardejov). V okolí Sniny a Humenného dievčence na Jána trhali, kým slnko nevyšlo "lypnyk" (lipkavec obyčajný), ktorým si opásali holý driek, aby " na nych chlopci lyply" (Rokytyov, okres Humenné). V Stráňanoch pri Starej Ľubovni dievčatá pre zmenu "bihaču travu" (lipkavec obyčajný) zašivali do "lajbyka", čím si zabezpečili šťastie pri tanci. Ženy dávali prednosť "čornoj byli", ktorou si obväzovali kríže, ako prevenciu pred bolesťou. "Čorna byl" (palina obyčajná) mala zabezpečiť ľahkú smrť, preto ju vkladali do rúk ťažko skonávajúcejmu človeku (Hačava, okres Košice).

V minulosti ženy zbierali liečivé rastliny ešte do východu slnka, v súčasnosti "janove zilja", "janove žila" zbierajú aj počas dňa. Viazu sa do tzv. "janovej vjazanky", pričom k nim dávajú aj klasy (ovsené, žitné...), ríbezľové, malinové konáriky. "Janove vjazanky" sa previažu farebnou stuhou a takto postavené ako malé snopky, svätia sa pred cirkvou po svätej liturgii v Deň sv. Jána. Posvätené bylinky sušia na pôjde a v čase potreby liečia nimi človeka ako aj dobytok. Najčastejším spôsobom je "kuryňa" t. j. okiadzanie -

Svätenie jánskych liečivých bylín v Deň sv. Jána v Medzilaborciach

Foto: M. Zborová

vysušené bylinky sa hádzu na žeravé uhľíky, a okiadza sa nimi nemocný. Napríklad pri urieknutí "zoč" - okiadzali bylinkou "prystrynyk" (kuklík mestský): (urieknutie - "prystit"). Z iných známych rastliniek navedieme tieto: "spjošky" (?) - užívali na spanie, "valove žila" (starší názov - "hadače žila" (kozinec sladkolistý) - odvarom umývajú choré kravské vemená, "perelesnyk" (vřbka úzkolistá) - "dostaty perelesnyka", "jal ša jej perelesnyk" - používal sa na liečenie choroby nervového pôvodu, pri nešťastnej láske, keď mládenec zanechá milú, "čortiv opoloch" (ostropes obyčajný) - chráni od zlých, démonických síl. Táto pichľavá rastlina, dosahujúca výšku až 2 m, pestuje sa aj dnes ojedinele v záhradkách a používa sa na ochranu pred mŕtvym ("keď mŕtvý chodyt na dakoho, ta s tym kurjat" - keď mŕtvý mátoží).

Podotýkame, že pri zbere rastliniek ženy dbajú na to, aby omylom nenatrhali tzv. "zvadlyve žila" (lipkavec žltý), "zvadlyve žila" (kručinka farbiarska), pretože ak by ju doniesli do obydľia zapríčinilo by to hašterenie medzi domácimi.

V niektorých lokalitách (Vapeník, okres Svidník) okrem rastliniek pripisujú liečivú moc aj stuhe, ktorou je previazaná "janova vjazanka". Keďže je posvätená, nesmie sa nikdy prať a v prípade lávky preväzujú ňou horné alebo dolné končatiny.

S obdobím jánskej noci viaže sa aj všeobecne rozšírená povera o kvitnúcom papradí ("paportyna", "hadovo pirja"). Ohnivý kvet papradia, opradený čarovnou mocou, kvitne iba raz - o polnoci na Jána. Kto ho nájde, tomu prinesie šťastie. Obyčajne takýto človek nachádza svoje stratené alebo ukradnuté voly. Kto tento kvet zašije pod kožu pravej dlane, ten potom dotykcom ruky otvorí všetky pozamykané zámky. Analogický motív otvárania zámkov dotykcom tela, ale oveľa drastickejším spôsobom, nachádzame aj v ľudových povestiach o zbojníkoch, keď zbojníci zabijú tehotnú ženu, vyberú ešte nenarodený plod, ktorému odseknú končatiny, používajúc teličko na spomenutú činnosť. Naproti tomu v ľudových baladách objavuje sa iba námet zabíjania tehotných žien, avšak bez bližšieho určenia motívu činu³.

Keďže sa verilo, že sv. Ján chráni úrodu pred krupobitím a podobnou prírodnou pohromou, zapichujú preto jánske lieskové halúzky medzi kultúrne rastliny do rólí (okolie Starej Ľubovne). V Litmanovej tieto halúzky dávajú na brány, ploty, domy ako ochranu pred bleskom. Podľa litmanovskej povery každý človek sa narodí s vnútorným vlasom, ktorý po čase zapríčiňuje rôzne onemocnenia. Preto novonarodeniatko denne počas

troch mesiacov kúpali v "janovoj liščyni", aby zlý vlas vyšiel z telička. Pod vnútorným vlasom treba rozumieť parazity, čiže hlísty v ľudskom organizme. K. Moszyński uvádza, že Poliáci verili, že tieto hlísty sa nachádzajú pod pokožkou každého dieťaťa ⁴.

Okrem Jánskych bylínok blahodarný účinok pripisoval sa aj jánskej rose, ktorou sa dievčence pred východom slnka umývali, aby si zabezpečili krásu. V okolí Sniny ženičky rozprestierali na rosu najkrajší tkaný či vyšivávaný ručník, na ktorý kládli nazbierané rastlinky, aby sa ešte viac zvýšila ich liečivá a čarovná moc. S jánskou rosou sa stretávame aj v rodinných zvykoch. Keď sme sa v 80. roku zúčastnili výskumu tradičnej svadby v Jakubanoch pri Starej Ľubovni, matka žehnala "blahoslovyla" svojho syna - mládoženícha takýmito slovami: "Ja ti odpušчам, a naj tá Boh blahoslovyt, jak kolo švatoho Jana drybna rosa letyt".

Deň pred svätým Jánom sa v okolí Starej Ľubovne nazýva "Janova velyja". Podľa ľudových povier práve v "Janovu velyju" aktívne pôsobia strigy, ktoré sa schádzajú na lúkach. Naproti tomu v iných rusínsko-ukrajinských lokalitách pôsobnosť stríg, čiže "bosorok" viaže sa najmä k Zelenému štvrtku ("Žyvnij četver", "Strastnyj četver").

Záverom niekoľko slov o vode, ktorá u starých Slovanov bola ďalšou dôležitou zložkou jánskych zvykov, z čoho vznikol aj názov celého sviatku u východných Slovanov - *kupalo*. Je všeobecne známe, že v tomto období sa prevádzalo rituálne kúpanie. Z tohto hľadiska je zaujímavá pranostika, zapísaná v Becherove (okres Bardejov) "A na Jana voda pjana, a na Petra voda tepla". Nevedno, či sa tu odzrkadľuje spomienka na dávne obety vode alebo iný zabudnutý jav. Pretože keď je tečúca voda opitá, chápe sa ako nebezpečná, človek sa v nej môže utopiť. Obdobne v niektorých miestach na Ukrajine zakazovalo sa kúpať v riečnej vode na Jána. Zákaz bol motivovaný práve nebezpečím utopenia v tento deň, ako spomienka na dávne obete vode ⁵.

Jánske zvyky Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska sa vyznačujú mnohými čarovnými a magickými prvkami, ktoré sú späté s poľnohospodárskou prácou roľníka, ako aj s ľúbostnou mágiou. Hoci pálenie jánskych ohňov sa zachovalo dodnes v zmenenej forme, avšak ich pôvodná magicko-očistná funkcia zanikla, stali sa súčasťou detskej zábavy.

Živou tradíciou jánskych zvykov aj v súčasnosti ostáva zber a svätenie liečivých bylínok, ktoré staršia generácia bežne používa v ľudovej fytoterapii.

Poznámky

1. Keď sme 7. júla 1997 robili výskum jánskych zvykov v okolí Medzilaboriec, zašli sme za najstaršou obyvateľkou Krásneho Brodu. 92-ročná starenka futovala, že v dedine je iba hŕstka gréckokatolíckych veriacich, ktorí svätia po starom, čo u iných vyvoláva hnev a nevraživosť. Napokon tvrdo vyhlásila: "Svoji svjata pid pjatu nedam" - Svoje sviatky si nepošliapem.
2. O jánskych zvykoch Rusinov-Ukrajincov východného Slovenska boli publikované články: - Sobitky. Uporjadkuvav Mychajlo Šmajda. Dodatok "Novoho žytťa", č. 42, 1963, s. 3 - 14.
- Z hlybyny vikiv. Antolohija usnoji narodnoji tvorčosti Ukrajinciv Schidnoji Slovaččyny. Sklav Mykola Mušynka. SPV OUL, Prešov, 1967, s. 56 - 58.
- Mychajlo Šmajda: Z narodnoji pampati. Narodna poezija I. Dodatok žurnalu Dukľa, Prešov, 1969, s. 14 - 15.
- Ján Olejník. Zimný slnovrat, jarné novoročie a letný slnovrat v Jakubanoch, Jarabine, Litmanovcj, Osturni a Veľkom Lipníku v súčasnosti. In.: Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku, č. 6, SPN OUL Prešov, 1972, s. 227 - 256.
- Vasyľ Grivna: Narodni zvyčaji Makovyci. Naukovo-popularna biblioteka CK KSUT, č. 5, Prešov, 1973, s. 139 - 147.
- Nadija Varjan: Kupalski zvyčaji ukrajinskoho naselenň Schidnoji Slovaččyny. In.: Vedecký zborník múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku, 9/1, SPN OUL Prešov, 1980, s. 253 - 274.
- Josyf Varchol: Jarec, žyto i pšenycja... n. Nove žytťa, 23. 7. 1982, č. 29, s. 7: 30. 7. 1982, č. 30, s. 7.
- Nadija Varchol, Josyf Varchol: Zvyčaj na Ivana Kupala. In.: Narodnyj kalendar 1990, SPN OUL, Prešov 1989, s. 153 - 155.
- Nadija Varchol: Sobitky. n. Nove žytťa 11. 7. 1997 č. 27 - 28 s. 5.
3. Tieto svojrázne ľudové balady boli zapísané v Čirču (okres Stará Ľubovňa),
4. Kazymierz Moszyński. Kultura ludowa slowian, Tom II, Kultura duchowa, szczęści. Książka i Wiedza. Warszawa 1967, s. 184.
5. J.D. Klymec: Kupalska obrjadovisť na Ukrajiní, Kyjiv Naukova dumka, 1990, s.48

TANEČNÉ PRÍLEŽITOSTI GORALSKEJ OBLASTI SEVERNÉHO SPIŠA

Juraj Švedlár

Charakteristika goralskej oblasti severného Spiša

Územie bývalého okresu Poprad je pomerne členité nielen z geografického, ale aj z etnického hľadiska. Možno tu hovoriť o niekoľkých výraznejších regiónoch, ktoré si dodnes zachovali svojrázne črty tradičnej ľudovej kultúry, či už v oblasti hmotnej alebo duchovnej.

Územne azda najrozsiahlejšia a z hľadiska zachovania tradičných kultúrnych hodnôt veľmi výrazná je oblasť goralská. Rozprestiera sa na sever od Spišskej Belej, čiže pod Belianskymi Tatrami a zaberá prakticky celú oblasť Spišskej Magury, t. j. Zamagurie (obce ležiace na sever od jej hlavného hrebeňa) a tiež obce lemujúce jej svahy z južnej a z juhovýchodnej strany.

Dost výrazné zastúpenie má goralské obyvateľstvo aj v mnohých ďalších obciach v okolí Kežmarku, ktoré sa sem prisťahovalo už v medzivojnovom období, ale najmä po druhej svetovej vojne. Osídľovalo tu uvoľnené usadlosti časti spišských Nemcov po ich deportácii. Tento proces pokračuje prakticky až do súčasnosti, nakoľko oblasť Belianskych Tatier a Zamaguria neposkytovala dostatok pracovných príležitostí.

Zmieňujem sa o tom iba preto, že v týchto obciach dochádza k asimilácii, vzájomnému prekrývaniu tradičných kultúrnych hodnôt viacerých etnických skupín: Goralov, spišských Nemcov, Rusínov i pôvodného spišského obyvateľstva. Táto rôznorodosť mala za následok, že sa tu prejavy tradičných kultúrnych hodnôt zachovali v oveľa menšom rozsahu ako v lokalitách čisto goralských.

Z hľadiska zachovania folklórnych tradícií, čo do bohatstva, štylovej i regionálnej čistoty, najvýraznejšie obce sú Lendak, Ždiar a Javorina, ležiace na úpätí Belianskych Tatier.

Goralská oblasť na Spiši je súčasťou väčšieho územného celku, ktorý sa tiahne po oboch stranách Vysokých Tatier. Na východe od Pienin cez Spišskú Maguru až po Belianske Tatry, na severnej strane Vysokých Tatier, čiže na poľskej strane je to celé Podhalie - územie medzi Vysokými Tatrami a Gorcami a na západe oblasť od severných svahov západných Tatier (Roháče) až pod Babiu horu na Orave. Ľudová kultúra, a teda aj folklórne tradície tejto oblasti majú veľa spoločného a pomerne výrazne sa líšia od susedných oblastí tak v Poľsku ako aj na Slovensku.

Výrazná odlišnosť sa prejavuje napríklad v nárečí, ľudovom odeve a pochopiteľne aj v hudbe, tanci a speve.

Veľmi svojrázne a v niektorých prípadoch špecifické črty si zachoval tanečný prejav, hoci u niektorých tancov nachádzame určité paralely aj v iných regiónoch Slovenska.

U spišských Goralov sú najznámejšie tieto tance: rovný (ruvny), kresaný (kršesany), poza noge, zbojnícky (zbujnicky) - jednoduchý aj dupľovaný, mazur, medvedí tanec, goralská polka, starodávna polka, kotka, kolesá (do kulecka) a jednoduché chorovody.

Bližší popis týchto tancov je uvedený v knihe *Slovenské ľudové tance*, ktorej autorom je Mária Mazorová, Kliment Ondrejka a kolektív, vydalo Slovenské pedagogické nakladateľstvo Bratislava, str. 153 - 181.

Hudobno-tanečný prejav bol kedysi úzko spätý so zvykoslovnými príležitosťami v priebehu celého roka, čiže s výročným zvykoslovím a z rodinného zvykoslovia najbohatšou príležitosťou bola svadba, menej už krstiny.

Tradičná svadba bola skutočne najbohatšou zvykoslovnou príležitosťou, pri ktorej sa dostali k slovu prakticky všetky ľudové tance.

V zimnom období to boli predovšetkým kúpeľné izby, kde sa dievky a ženy schádzali po večeroch na priadky. K nim zvyčajne prišli mládenci a muži a z takého stretnutia sa mládež málokedy vracala bez tanca. Väčšie tanečné príležitosti zimného obdobia tvorili tzv. bursy. Boli to neviazané zábavy dedinskej mládeže, ale popri mladých sa zabávala aj stredná, ba aj staršia generácia, zvlášť vo fašiangovom období.

Známe sú najmä ždiarske bursy a v jeden deň ich bývalo aj viac. Podľa toho, koľko bolo v obci ľudových hudieb. Úlohou mládenčov bolo postarať sa o hudbu a dievky sa zase postarali o pohostenie. Každá doniesla, čo mohla, buď nejakú poživeň alebo aj grajciar.

Od jari do jesene bolo tanečných príležitostí menej. Ľudia boli vyťažení tvrdou prácou na poli, v hore, či na salaši. Len pri väčších sviatkoch sa zvykla usporiadať tanečná zábava, napríklad na Veľkonočný pondelok, na Turíce, čomu predchádzalo stavanie májov, na Jána - bujaré veselice dedinskej mládeže pri jánskych ohňoch nazývaných "sobotky", na odpust - výročie posvätenia kostola a v obciach s bohatšou salašnickou tradíciou (napríklad Lendak) aj pri otvorení, ale najmä pri ukončení salašníckej sezóny - na Gála, keď sa lendackí bačovia vracali domov zo salašov po širokom okolí a neraz aj zo vzdialených oblastí Slovenska. Vtedy lendacké krčmy "praskali vo švíkoch".

V neskorej jeseni známe boli zábavy na Katarínu, čo bola posledná príležitosť do sýtosti sa vytancovať pred nadchádzajúcim adventným pôstom, kde bol potom prísny zákaz akejkoľvek zábavy.

Deti pochopiteľne nemali takéto príležitosti, myslím tanečné. Tu išlo skôr o rôzne hry, zábavky a vystrájačky pri pasení kráv, oviec a husí. Vo svojich hrách, najčastejšie vo voľnej prírode alebo na dvore, či na záhumní napodobňovali rôzne činnosti dospelých, ale aj samotná príroda im poskytovala námety na hry - napodobňovanie zvierat a podobne.

Tu a tam sa deti občas aj zabavili zatancovaním si, hoci len pri speve alebo aj za doprovodu zvyčajne jedným hudobným nástrojom (pišťalka, husle, heligónka, neskôr ústna harmonika a pod.) doplneným rôznymi zvukovo-rytmickými rekvizitami - pastierske palice (kuľagy), valašky, zvonce, frndžalky, hrnce, klapače, kamienky.

Tancu sa deti priúčali od dospelých. Bolo bežné, že rodičia ich brávali na svadby, na priadky a tancuchtivé mamičky neraz zobrali svoje deti aj na zábavu, ak ich nemali komu zveriť do opatery. Dá sa povedať, že deti si tradičné hudobno-tradičné a vôbec folklórne prejavy osvojili prirodzeným spôsobom. Môžeme teda konštatovať, že aj folklórne príležitosti, ktoré boli úzko späté s výročným zvykoslovím v priebehu celého roka, tvorili prirodzenú súčasť celého života dedinskej pospolitosti až do druhej svetovej vojny.

Goralské folklórne tradície vo folklórnom hnutí v podtatranskom regióne.

Po druhej svetovej vojne a najmä v 50-tych rokoch pod vplyvom industrializácie a socializácie, ktorá vyvolala silnú migráciu obyvateľstva, narušila sa dovtedajšia uzavretosť a kultúrna sebestačnosť aj rázovitejších dedín na Slovensku.

Postupne sa začal vytvárať prirodzený spôsob tradovania a osvojovania si folklórnych prejavov a folklór začal strácať pôvodné funkcie. Tradičná kultúra ako odraz ideológie širokých vrstiev pracujúcich sa stala ideologickou zbraňou v budovaní novej spoločnosti.

V nových podmienkach bolo však potrebné hľadať nové - javiskové formy uplatnenia folklórnych prejavov.

Vzniká uvedomeľé folklórne hnutie, usmerňované stále sa rozrastajúcou sieťou kultúrnych a osvetových inštitúcií od ústredných po okresné a miestne. Úmerne k tomu narastá aj počet folklórnych súborov a skupín, ktoré dostávajú príležitosť prezentovať svoje umenie na pravidelne organizovaných súťažiach, prehliadkach a festivaloch.

Folklórne hnutie v okrese Poprad (bývalé okresy Spišská Stará Ves, Kežmarok, Poprad) zapustilo svoje korene už začiatkom 50-tych rokov. Vznikali tu viaceré súbory, ale spomeniem iba tie, ktoré činnosť orientovali

na goralské folklórne tradície. V roku 1953 vzniká detský folklórny súbor (ďalej len DFS) pri ZŠ v Spišských Hanušovciach, v roku 1954 vzniká dnes už preslávený folklórny súbor (ďalej len FS) Magura pri ZK ROH š. p. Tatraňan Kežmarok. Veľmi úspešne si počínal DFS Tatranka zo ZŠ vo Vrbove, ktorý vznikol v roku 1963. Postupne vznikajú ďalšie mládežnícke a folklórne súbory v Lendaku, v Ždiari a v Spišskej Starej Vsi.

V roku 1975 vzniká pri Dome pionierov a mládeže v Kežmarku detský folklórny súbor Goralik, ktorý v roku 1980 prechádza pod zriaďovateľa ZK ROH Tatraňan a stáva sa prípravkou súboru Magura, preto dostáva aj nový názov - Detský folklórny súbor Maguráčik.

Cez vznik súborov sme sa dostali až k ich súčasnosti. Aká však bude ich budúcnosť je veľmi otázne. I keď sú to súbory s dobrým základom a menom je ťažké hovoriť o konkrétnej budúcnosti v dobe, ktorá je poznačená finančnými nedostatkami vo všetkých oblastiach našej spoločnosti. Dúfame, že toto posolstvo našich predkov bude pretrvávajúť ešte dlhé roky, pretože ľudia majú radi kultúru i folklór a mnoho z nich aj okúsilo dianie vo folklórnom súbore. A stojí to zato! Pretože stáť na pódiu po programe a pozeráť sa na tie usmiate a šťastné tváre, to človeka poteší a on vie, že tá drina, ktorá za tým stojí, tá stála zato.

ZVYKY A OBYČAJE V PREMENÁCH ČASU

Potrebuje zvyky v súčasnosti?

Ján Ordoš

Vo svojom príspevku vychádzam zo skúsenosti posledných dvoch rokov. Prelína sa tu etnograf s muzejníkom a spolupracovníkom s folklórnymi skupinami a súbormi. Sú to myšlienky ešte v "surovom" stave, ale vynárajú sa s naliehavosťou súčasnej doby.

Každá oblasť ľudského života podlieha vo svojich jednotlivých prejavoch i celku rozličným premenám. Tieto môžu mať podobu ich pretvorenia, t.j. prispôsobenia sa daným podmienkam existencie s cieľom naplnenia zmysluplnosti alebo podobu zániku v nadväznosti na minulé, ale bez deštruktívnosti a konečnosti. Tieto východiská platia aj pre tradičnú ľudovú kultúru, v našom ponímaní zviazanú predovšetkým s roľníckou dedinou v minulosti. V ďalších úvahách ostávam pri tomto chápaní.

V tradičnej ľudovej kultúre dochádza k zavŕšeniu zlomových premien v polovici tohto storočia. Spôsobujú to v prvom rade zmeny vo vlastníckych vzťahoch a duchovnom priestore spoločnosti, čím sa uzatvára čiastočne jedna etapa vývinu tejto oblasti ľudského života. J. Mjartan hneď na začiatku týchto zmien vyslovuje prognózu o pretrvávaní ľudovej kultúry v novej podobe¹. A. Melicherčík stavia v novej skutočnosti pred etnografiou úlohu študovať nielen minulosť ľudovej kultúry, ale neobchádzať ani perspektívy pri skúmaní kategórie ľudskej spoločnosti označovanej ako ľud, ktorý je nositeľom danej kultúry². Vynára sa tu otázka o spôsobe postupu pri sledovaní týchto premien, ktoré začali temer pred polstoročím a ako sa s tým vyrovnáť pri dnešných etnografických pozorovaniach a skúmaníach.

Z vyššie naznačeného sa vyčleňujú tri okruhy: minulosť, prítomnosť a budúcnosť existencie javov ľudovej kultúry. Dnes zaznamenávame nárast záujmu o ľudovú kultúru, pri ktorom ide o návrat k jej jednotlivým častiam, pretože o jej "obnove" už v celku nie je možné uvažovať. J.S.Bystroň v súvislosti s kultúrou vôbec povedal: "Žiadnu kultúru, platí to i pre ľudovú, nemožno vzkriesiť, nemožno ju zrekonštruovať tak, aby ju bolo možné oživiť. Kultúra musí byť živá; nikdy z muzeálneho exponátu, hoc ako najlepšie spracovaneého, nemožno dostať živý organizmus. Kultúra musí byť stvorená; čo viac, kultúra musí byť neprestajne vytváraná úsilím tých, ktorí ňou žijú a pre ktorých ona žije"³. A tak úsilie o "návrat" k ľudovej kultúre ako jedného zo znakov identity terajších lokálnych spoločenstiev (môže sa to týkať aj vyšších zoskupení), ba až akési pokusy o "znovuoživenie" jej jednotlivých prvkov vyvolávajú nevyhnutne otázku o naplnenosti tejto

snahy. J.S.Bystroň dosť jednoznačne hovorí o ľudovej kultúre ako súčasť minulého, ba ľudová kultúra ak sa stane predmetom organizovania či propagandy, prestáva byť ľudovou¹. Ako sa teda vyrovnáť s poznatkami získanými z diania okolo seba?

Obyvatelia mnohých miest a obcí chcú dnes vedieť o sebe a svojich predkoch viac než doteraz. Potrebujú sebaoprotvrdenie zmysluplnosti vlastnej existencie i svojich predchodcov v konkrétnom čase i priestore, v konkrétnom sebauskutočňovaní. Na základe získaných skúseností sa vynárajú tri okruhy problémov. Po prvé: nachádzame dnes ešte "živú" ľudovú kultúru alebo existuje len v latentnej podobe spomienok jej niekdajších nositeľov a tvorcov? Po druhé: aká je miera medzi autenticitou a inováciou v ľudovej kultúre (ak odhliadneme od novodefinovania termínu ľudová kultúra) sprostredkovaná folklórnymi skupinami a súborami (neprimerane často označovaných za nositeľov ľudovej kultúry)? Po tretie: priam zákonite sa ponúka otázka: aké zvyky potrebujeme v súčasnosti z tradičnej ľudovej kultúry (bez zohľadnenia novotvorby), resp. či potrebujeme zvyky zviazané s tradičnou ľudovou kultúrou?

Nastolená problematika si prirodzene vyžaduje hlbšie uvažovanie z rozličných náhľadov i preto som si dovoľil s týmto predstúpiť pred toto auditórium. Predpokladám, že s podobnými "dotieravými" otázkami sa stretávame viacerí i keď možno inak formulovanými.

Moje doterajšie skúsenosti z oblasti južného Zemplína i stredného Šariša naznačujú jedno: ľudová kultúra v lokalitách Dargov, Zemplínska Teplica a Svinie (odkiaľ som zbieral materiál pre monografické spracovanie) existuje už len v latentnej podobe. U staršej generácie ešte síce dožívajú niektoré prvky spojené s inštitucionálnou väzbou na náboženské obrady (strava, svätenie rastlín...), no mladšia ich nepovažuje za záväzné a je preto prístupnejšia rozličným novotám, ktoré nemajú základ v pôvodnej komunite. Niektoré prvky vo svadobných obradoch, krstinách i pri pohreboch sú skôr pripomínané ako poohliadnutie sa za minulosťou, ale už bez sankcionovanej návaznosti na súčasný prejav. V čom tu spočíva "ľudovosť", ale i jej potreba? Bolo by potrebné sa týmto zaoberať hlbšie, než ako tu chcem nateraz hovoriť.

S tradičnou ľudovou kultúrou sa stretávame už najmä v latentnej podobe (bez opomenutia prežívania niektorých jednotlivých črt), ale v južnej časti Zemplína badať vzrastanie záujmu o aktivity vychádzajúce resp. spojené s ľudovou kultúrou. Týka sa to aktivít dedinských folklórnych skupín vznikajúcich spočiatku ako speváckych skupín s prerastaním do celkov usilujúcich o širší záber z niekdajšej tradičnej ľudovej kultúry. Nie

vždy tu pritom ide o kontinuitu, lebo je tu zaznamenateľné prerušenie, ale môžeme tu hovoriť o novej situácii odlišnej od predchádzajúcej podoby ľudovej kultúry alebo je to nový stav s niektorými pozostatkami pôvodného? Malo by sa dospieť k nejakému konštatovaniu, najmä v nadväznosti na myšlienky F. de Saussurea. Pri ľudských inštitúciách, kam patria aj zvyky, nesmieme opomenúť, že "sa všetky v rôznej miere zakladajú na prirodzených vzťahoch medzi vecami" a dokončuje: "medzi užitými prostriedkami a sledovanými cieľmi je nutná zhoda"⁵. Je tomu naozaj tak v súčasnosti? Zrejme tu veľa závisí od uhla pohľadu.

Spolupráca s folklórnymi skupinami v jednotlivých dedinách i folklórnymi súbormi vyvoláva nutnosť reakcie na väzbu autenticity a inovácie v ich programoch. Pri autenticite je snaha vychádzať a nadväzovať na dané prostredie, v ktorom skupina či súbor pôsobí, a darí sa to hlavne vtedy, ak aspoň latentná podoba ľudovej kultúry je bohatá a "živá". Inovácie potom spočívajú na obchádzaní vlastného zázemia (latentná podoba ľudovej kultúry je málo resp. vôbec neproduktívna) a priklonení sa k približne rovnakému alebo aspoň prijateľnému zázemiu. To ale nemusí znamenať priestorovú či časovú blízkosť. Ak je kontinuita prerušená pri vytváraní novej podoby "ľudovej kultúry" nejstujú potom žiadne ohraničenia, najmä ak chýbajú poznatky toho, čo tu bolo. Je to v takomto prípade výhoda, alebo nie? Podľa mňa sa to pri regionálnych prehliadkach mení v nevýhodu, ak sa tam objavia aj skupiny či súbory produkujúce svoj program na základe vlastných znalostí latentnej podoby ľudovej kultúry. V nadregionálnom zmysle sa to však takto nemusí pociťovať, najmä v iných prostrediach. Ako v tomto prípade by mal reagovať odborník? Naďalej ponímať jazyk (dialekt) za jeden z hlavných znakov identity s presnými časopriestorovými zariadeniami alebo zľaviť z takejto náročnosti? Na základe poznatkov o domácich folklórnych skupinách i súboroch, ale i zahraničných) Storožnica - Ukrajina, Füzér - Maďarsko), sledovanie autenticity v prejavoch týchto reprezentantov má zrejme opodstatnenie najmä ak sa ich program predváža ako súčasť niekdajšej ľudovej kultúry. Z pohľadu súčasného kultúrneho diania je takáto jednoznačnosť už menej presvedčivá, ba kontraproduktívna (najmä čo sa týka identity Slovákov v zahraničí). Čo je potom vhodnejšie: "úctivé" rešpektovanie "tradičnej ľudovej kultúry" alebo inovovanie s aspoň čiastočným zakomponovaním niektorých prvkov tejto kultúry do diania v prítomnosti. Napr. obnovovanie stavania májov či kolektívneho oblievania vo veľkonočnom čase členmi folklórnej skupiny, ozvláštnenie súčasnej svadby niekdajšími prvkami a pod.

Napokon sa dostávam k tretiemu okruhu problémov, ktorý vychádza z dvoch predchádzajúcich a to v podobe otázky: aké zvyky potrebujeme v súčasnosti? Môže sa položiť aj takto: potrebujeme vôbec zvyky spojené s niekdajšou tradičnou ľudovou kultúrou v dnešnom živote? Presadzovať východisko z minulosti a pre terajší stav je to prežitok, či vybrať z ľudovej kultúry len také prvky, ktoré majú nádej na rezonanciu aj vo vedomí súčasníka? Na kom bude ponechaný výber pri hľadaní identity, pri sledovaní vlastných koreňov? Tieto pohyby, len naznačené, sú zrejme v ňom a ponechaný sám na seba nie je vždy dostatočne pripravený reagovať na to, čo sa okolo neho deje. Je to vari intuícia hľadania viac než racionálne zdôvodnenie u tých, ktorí sa pokúšajú nájsť východiská?

K problémom konkrétneho prostredia dnešnej dediny patrí štandardizácia kultúrnych produktov, vrátane vytvárania noriem a módných trendov, ktoré sa potom "vymykajú akémukoľvek miestnemu zakoreneniu"⁶. Pri bližšom pohľade predsa len uvidíme kde-tu náznaky "miestneho zakorenenia" niektorých prvkov tradičnej ľudovej kultúry adaptovaných na súčasné podmienky. Tu však vystupuje do popredia otázka spojitosti identity s autentickosťou lokálnou resp. regionálnou. Mám právo do toho vstupovať alebo len zaznamenávať prebiehajúcu zmenu bez snahy o ovplyvnenie akýmkoľvek smerom a spôsobom?

Vo svojom príspevku som naznačil viacero problémov, nad ktorými nateraz uvažujem v spojitosti zakotvenosti tradičnej ľudovej kultúry v dnešnom živote dediny. Azda aj iní kolegovia sa zamýšľajú nad podobnými problémami a som rád, ak si na to budem môcť vymeniť svoje názory. Kultúra označovaná ako ľudová predsa nekončí!

Literatúra:

1. MJARTAN, J.: Niektoré otázky národopisného výskumu družstevnej dediny, Národopisný sborník SAVU XI, Bratislava 1952.
2. MELICHERČÍK, A.: Československá etnografia a jej niektoré úlohy pri výstavbe socializmu, Národopisný sborník XI, 1950, s.25.
3. BYSTRONĚ, J.S.: Kultura ludowa II., Warszawa 1947, s.440.
4. Tamže.
5. SAUSSURE, F. de: Kurs obecné lingvistiky, Praha 1996, s.104.
6. KLINEC, I.: Prežije slovenská kultúra globalizáciu ekonomiky? Seminár Integračný dnešok, 10.-11.9.1996, Bratislava 1996, s.184.

ZOZNAM AUTOROV

- PhDr. Nora BARÁTHOVÁ
Podtatranské múzeum Kežmarok
- PhDr. Alexandra BITUŠÍKOVÁ
Vedeckovýskumný ústav regionalistiky, Univerzita Mateja Bella Banská Bystrica
- PhDr. Klaudia BUGANOVÁ
Východoslovenské múzeum Košice
- PhDr. Izabela DANTEROVÁ
Múzeum Galanta
- PhDr. Jolana DARULOVÁ CSc.
Vedeckovýskumný ústav regionalistiky, Univerzita Mateja Bella Banská Bystrica
- PhDr. Mária FELBEROVÁ
Spišské múzeum Levoča
- PhDr. Katarína HOLBOVÁ
Tekovské múzeum Levice
- Mgr. Mária HÚŠŤAVOVÁ
Kysucké múzeum Čadca
- PhDr. Zdena KRIŠKOVÁ
Podtatranské múzeum Poprad
- Mgr. Agáta KRUPOVÁ
Vlastivedné múzeum Hanušovce nad Topľou
- Mgr. Eva LOVÁSOVÁ
Slovenské banské múzeum Banská Štiavnica
- PhDr. Dita NOCIAROVÁ
Novohradské múzeum Lučenec
- PhDr. Ján ORDOŠ
Vlastivedné múzeum Prešov
- PhDr. Eva PANČUHOVÁ
SNM Etnografické múzeum Martin
- Juraj ŠVEDLÁR
Podtatranské osvetové stredisko Poprad
- Mgr. Jozef VARCHOL
Múzeum ukrajinsko-rusínskej kultúry Svidník
- Mgr. Nadežda VARCHOLOVÁ
Múzeum ukrajinsko-rusínskej kultúry Svidník

OBSAH

<i>P. Roth</i>	
Úvod	3
<i>A. Bitušíková</i>	
Niekoľko poznámok o zvykoch, obradoch a zodpovednosti.....	4
<i>E. Pančuhová</i>	
Zbierkový fond duchovnej kultúry v SNM EM v Martine	7
<i>K. Buganová</i>	
Vplyv cirkevných slávností na obrady (z výskumov 1996-97)	14
<i>Z. Krišková</i>	
Premeny tradícií vo fašiangových zvykoch	21
<i>K. Holbová</i>	
Fašiangová obchôdzka v troch hontianskych obciach	26
<i>I. Dantnerová</i>	
Fašiangová obchôdzka "chodenie s klátom" tradícia a súčasnosť	34
<i>N. Baráthová</i>	
Cechové zvyky na Spiši	40
<i>D. Nociarová</i>	
Zo zvykoslovia remeselníkov - hrnčiarov (Na príklade novohradskej hrnčiarskej lokality Halič)	50
<i>M. Felberová</i>	
Súčasný svadobný a fašiangový zvykoslovie na strednom Spiši	55
<i>J. Darulová</i>	
K výročným a rodinným zvykoslovným tradíciám	58
<i>A. Krupová</i>	
Životný cyklus človeka vo zvykoch a obradoch Kladzancov	65

<i>M. Húšťavová</i>	
Zvykoslovie na Kysuciach a súčasnosť	71
<i>E. Lovásová</i>	
Banícke rezbárske tradície v banskoštiavnickom regióne	76
<i>N. Varcholová - J. Varchol</i>	
Jánske zvyky - tradícia a súčasnosť	82
<i>J. Švedlár</i>	
Tanečné príležitosti goralskej oblasti severného Spiša	89
<i>J. Ordoš</i>	
Zvyky a obyčaje v premenách času (Potrebujeme zvyky v súčasnosti?)	93
Zoznam autorov	97

Vydavatelja: Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV Bratislava
Podtatranské kultúrne centrum Poprad
Podtatranské múzeum Poprad
Zodpovedný redaktor: PhDr. Peter Roth
Zostavila: PhDr. Zdena Krišková
Redakčná úprava: Ľuba Rusnáková
Technická úprava: Vojtech Pikna
Náklad: 200 ks
Tlač: Podtatranské kultúrne centrum Poprad

ISBN 80-967842-2-6

ISBN 80-967842-2-6